

**ЕКРЕМ ЧАБЕЙ (EQREM ÇABEJ, 1908-1980)
ЛИЧНОСТ И ТВОРЧЕСТВО**

автор

КРЕМЕНА ДАНЕВА

МАГИСТЪРСКА ДИПЛОМНА РАБОТА (НОЕМВРИ 2008)
специалност „Балканистика”, ФСлФ, СУ „Св. Кл. Охридски”

Съдържание

Увод	3
I. Лична и творческа биография	6
1. Биография	6
Кореспонденция на Екрем Чабей	10
Стихотворения, посветени на Екрем Чабей	18
Книга-библиография за трудовете на Екрем Чабей	20
II. Приноси в езикознанието	30
Етимологични изследвания	30
Албанският правопис	37
Гледните точки на Екрем Чабей за балканското езикознание	47
III. Приноси в литературата и фолклора	62
1. Обобщения за литературата и фолклора	62
2. Критични статии, посветени на видни албанци	67
3. Албанците между Запада и Изтока	73
Заклучение	88
Библиография	91

Настоящото изследване има за цел да представи на вашето внимание световноизвестният албански езиковед и учен Екрем Чабей. Със своите изследвания в областта на езикознанието, културата, литературата, историята, етнологията, географията и етимологията на албанския народ този „Творец на епоха в албаноологията”, само едно от множеството определения дадени за него от редица албански и чуждестранни учени, е най-монументалната фигура в областта на албанската наука. Постиженията и резултатите от тези изследвания му отреджат заслужено място сред тримата най-велики албанолози. Другите двама са: руската езиковедка Агния Десницкая и австрийският учен Норберт Йокл.

За енциклопедичната личност на Екрем Чабей е написано много през годините. Многобройни са статиите, дисертациите, рецензиите, изследванията, монографиите на чужди и албански езиковеди, академици и университетски професори за незабравимия научен „маестро” и „ръководител”. Всички те са мотивирани от неговата научна половинвековна дейност, пръсната сред списания и бюлетини на академии, университети и специализирани световни научни езикови институции, както и в анализите на международните конгреси, изследователски форуми и чужди симпозиуми.

Не само албанският и световен академичен елит, но и целият албански народ оценява на най-високо равнище огромният и значим принос на неговата личност, благодарение на която албанското езикознание и наука стъпват на голямата сцена на балканските и европейските изследвания. Солидно доказателство за това е обявяването на 2008 година за „**Година на Чабей**” от албанския министър на туризма, културата, младежта и спорта, по повод

стогодишнината от рождението му. В тази връзка се споменава, че ще се проведат поредица от художествени дейности. За целта трябва да се събере специална група, която да има грижата по организирането на дейностите. Годината на Чабей идва след тази на Исмаил Кадаре и Митруш Кутели. Министърът изразява желание за сътрудничество със своя колега министъра на образованието и науката, с университетските катедри и издателска къща „Чабей” за издаването на неизвестните трудове на Екрем Чабей. Дъщеря му, Брикена Чабей, работи в тази издателска къща и от няколко години се занимава с публикуването на трудовете на своя баща. Според думите ѝ от печат ще излезе една книга, която ще съдържа лекциите изнасяни от баща ѝ в Прищина в периода 1971-1973. Тези лекции ще видят бял свят за първи път в Албания, тъй като никога досега не са записвани. Освен тях ще бъдат отпечатани и *„Итало-албански изследвания, или албанците в Италия”*, които са докторската теза на Е. Чабей, по която дъщеря му работи от години. Към тези две издания ще се прибавят и заглавия на произведения, забравени през годините. В същото време директорът на Народната библиотека Аурел Пласари дава предложение да се организира албаноложка конференция в чест на Е. Чабей. Брикена Чабей е съгласна с провеждането на мероприятие от подобен род, тъй като според нея баща ѝ би се зарадвал много на това. „Най-добре е тези дейности да бъдат направени като преклонение пред работата му. Хубава случайност е, че тази година е и стогодишнината от Конгреса на азбуката, състоял се в Битоля и обявяването на Независимостта на Косово, за което баща ми казваше до последния момент, че имаме голям дълг към него.”- казва Брикена.

Един от най-известните албански ежедневници "Gazeta Shqiptare" (Албански вестник) публикува обширно интервю, по повод стогодишнината, с изследователката Леди Шамку-Шкрели, в което тя казва: "Този лъч светлина, който днес наричаме Екрем Чабей е етнолог, историк, географ, етимолог, съставител на учебници, учител, езиковед, дори един от най-широко скроените представители на езиковата култура сред нас, който за съжаление не се чу, защото комунистическата идеология имаше свой план."

Без да се съобразяваме с плана на тази изживяла вече времето си доктрина, ние ще представим този всестранно развит гений във всичките му аспекти. Ще започнем, както подобава, с личната му биография, след което ще се спрем пространно върху творческия аспект от личността му.

Първа глава

Лична и творческа биография

1. Биография

Екрем Чабей е роден на 7 август 1908 година в интелектуално семейство от Гирокастра (Южна Албания). След като завършва основно училище в родния си град на 13-годишна възраст, продължава обучението си в Австрия. Там (в град Клагенфурт) завършва след 4 години и средно образование с блестящ успех. Обучението по езикознание в университета започва в Грац и след втория семестър продължава във Виена, където преподават известните за това време професори: П. Кречмер (История на немския език; История на латинския език; Принципите и методите на индогерманското езикознание), Н. Йокл (Увод в старопруския; Сравнително-историческа граматика; Сравнително-историческа граматика на албанския), Н. С. Трубецкой (Старият църковнославянски), К. Бухлер (Теория на езика), К. Пач и Е. Оберхумер (История и география на Балканския полуостров); слуша лекции по философия и археология. От единадесетте предмета, които бяха изброени пет са исторически, четири са диахронни дисциплини и две, които дават основно рационално и систематично познание върху общите феномени и върху онези в езика поспециално. Прави докторантура по филология на тема „*Итало-албански изследвания*” през 1933 год. пред комисия, която се състои от професорите: П. Кречмер, Н. Йокл и К. Пач, с оценка „защитил докторантура по съпоставително езикознание”. Успехът и динамиката при завършване на обучението, както и природата на

изследваните материали заявяват, че става дума за един необикновен индивид със съзидателна способност, с воля и амбиция да се издигне, за да стане личност в науката и езикознанието.

Когато се погледне хронологически научно-изследователската дейност на Е. Чабей, се наблюдава че оформянето на неговата научна личност е преминало през начална фаза, основна фаза и крайна фаза: започва като литератор през 1929г., продължава с филологическо-езикови изследвания 1933г. и до началото на 40-те год. се занимава и с фолклор и етнология. Цялото му творчество през тези години е сплав между фолклора и етнологията и филологията и езикознанието.

Престоят в Центъра по албанонология в Академията в Италия кара Екрем Чабей да прояви интерес и около въпросите на ареалната лингвистика, тъй като е в комисията по съставянето на Езиковия атлас (и на албански), която е ръководена от езиковеди като: Клементе Мерло, Матео Бартоли и Карло Талиавини. Тук Е. Чабей има възможността и практически да се запознае с принципите и задачите на ареалната лингвистика, които ще му служат за по-късните изследвания в сферата на езикознанието и особено в тези на етимологията. След завръщането от Италия (1944 г.) и до края на 40-те год., Е. Чабей е в процес на изследване на себе си, т.е. не е концентриран по специален начин в нито една от албаноложките дисциплини. Казано накратко, научният му профил все още не е определен.

От началото на 50-те год. Е. Чабей се концентрира в диахронното езикознание и етимологията, където негово основно занимание са: въпросите около произхода на албанския език и

мястото на формирането му във взаимоотношенията със сродните индоевропейски езици, езиковите интерференции между езиците на Балканите и т.н. Работата по тези проблеми създава на Чабей един профил на диахронист *sui-generis*. Той изследва проблемите на албанския език отвътре и отвън, изследва вътрешната и външната история на албанския, работи във всички области и релевантни нива с цел изясняването на диахронните проблеми на родния му език.

Погледнато от методологична страна, Е. Чабей е компаративист формиран в духа на виенската школа „*Думи и вещи*”. Тази школа, която се трансформира в доктрина, излиза като реакция срещу школата на младограматиците в Лайпциг. Те виждат езиковия феномен като индивидуална психофизична дейност, ръководена от „закони без изключение”. Паралелно с виенската школа, във Франция, Италия и Швейцария, се появяват школи, които се базират на фактори и в ареалните връзки, които също влизат в противоречие с доктрините на младограматиците. Е. Чабей се формира като езиковед, когато тези концептуални и методологични съперничества са все още актуални, затова и профилът му на изследовател и езиковед остава комплексен, т. е. той е филолог и лингвист, респективно филолог-специалист по история на езика. Това е така, защото се формира като езиковед по времето когато филологът и лингвистът нито по формиране, нито по методология се различават много. Затова е филолог, защото се придържа към традицията, но като е избирателен в изследването на феномените и на историческите факти, се доближава до съвременния диахронен лингвист. Такава склонност Е. Чабей показва в изследването на „Служебника” на Гьон Бузуку, и особено в труда „Сингуларизацията на мн. ч. в албанския език”. Този труд е

един синтез на мисълта на Е. Чабей като филолог, лингвист и етимолог, в който се преплитат тенденции и афинитети, теоретически и методологически процедури, класификацията на названията, развитието и взаимодействието на системно и структурно, формално, семантично и референциално равнище, които показват, че в Екрем Чабей филолога, лингвиста и етимолога са взаимно допълващи се.

Много хора са убедени, че приносят и научните достижения на Екрем Чабей са по-големи в областта на етимологията, отколкото в областта на историята. Що се отнася до историята на езика, обаче, неговите резултати са по-трайни и почти неопровержими, докато в областта на етимологията методологически не може да се откъсне от виенската школа и от своя учител Норберт Йокъл.

Е. Чабей не създава лингвистична школа, но създава научна и идейна парадигма, която се разпространява и в другите хуманитарни дисциплини на диахронната област. Това е парадигма и програма, която излиза като необходимост, за да се противопостави на тенденциите и теориите на Густав Вайганд и Владимир Георгиев. Тази научна парадигма-програма не само се противопоставя на техните тези, но носи и нови факти в подкрепа на това противопоставяне, опирайки се винаги на системата и мисленето в трудовете на Е. Чабей, който се интересува и от други контексти за източниците на фактите. Парадигмата „обединява” албанолози, които имат сродни теоретико-методологични концепции с тези на Е. Чабей (А. Buda, M. Tirta, Rr. Zojzi, S. Anamali, H. Ceка, Z. Sako, R. Sokoli, I. Kadare и др.). Тази концептуално-методологична и програмна система позволява да се развие обширна научна, децентрализирана, интердисциплинарна,

взаимодействаща, компаративистка и конвергентна дейност що се касае до важни и актуални проблеми, каквито са тези за произхода на албанския народ, за неговия език и за мястото на формирането му, респективно за неговата автохтонност в земите, в които живее и днес.

Като се опираме на делото на Е. Чабей и на неговата личност като човек, педагог, интелектуалец, научен работник и творец, докладчик и участник в дебати и научни срещи на различно ниво, можем да кажем, че Екрем Чабей в живота и в делото си е мъдър, ерудиран и благоразумен, рационален, критичен и обективен, систематичен и методичен, човек на реда, на принципите и на критериите, съзнателен изследовател, концентриран интелектуално в научни въпроси. Е. Чабей има най-синтетичният гений на албанооложките знания на ХХ век, на които винаги ще се опират албаноологията, балканистиката, индоевропеистиката и романистиката.

2. Кореспонденция на Екрем Чабей

За съжаление, обаче, този благословен от Господ ум си отива от този свят на 13 август 1980 год. в една клиника в Рим, покосен от тежка болест. След себе си оставя рядка съкровищница, в която сред множеството безценни трудове - делото на живота му - се откроява и многобройната му кореспонденция със световноизвестни учени и изследователи от цял свят, като: Норберт Йокл, Паул Кречмер, Максимилиан Ламберц, Йоргу Йордан, Виторе Пизани и дори нашия професор Владимир Георгиев, с който са били аспиранти на Паул Кречмер. Сега на вашето внимание предлагаме превод на някои от писмата, в които проличава

дълбокото уважение и топлото приятелско чувство, което изпитват към Чабей тези учени, а сигурни сме и той към тях.

Виена

17април, 1940

Скъпи приятелю,¹

Благодаря ви много за писмото от 10 януари 1940 год. Получих и двете картички, подписани приятелски от вас и останалите светила, както и тази, подписана на първо място от проф. Талиавини от 10 март, и тази от Рим с дата 25 март, чийто подбудител сте вие самият. Ако ви се предостави случай да се срещнете с тях, ви моля да им изпратите моите искрени благодарности...

Толкова се зарадвах, когато след толкова тежък за вас период, получих вест от вас. Много ме разтревожи новината за загубата на вашия баща. През годините, прекарани от вас във Виена, във връзка с вашите изследвания, сте ми разказвали много за него, така че аз мога да си създам доста добра представа за неговия образ и характер, да разбера колко непростима е за вас загубата му и че се чувствате като кръгъл сирак. Мъката на човек, свързана със загубата на баща и майка, не го напуска през целия му живот и макар че поетите казват, че се превръща в тиха мъка, тя все пак много често се отваря като нова рана. Но аз искам, и това е желание на приятелско сърце, да стана съпричастен към вашето душевно страдание, да направя загубата ви по-лека и като балсам да накарам вашата наранена душа да се

¹ Demiraj, Sh., Ekrem Çabej, Tiranë, 1990, стр. 232

почувства по-добре. На новата си длъжност като директор на Лицея в Тирана сте натоварен с много повече административна работа, но мен ме радва повече вашата жива научна дейност. Нямаше да мога да намеря лесно хубавата ви разработка за Югоизточна Европа, публикувана в списание в Лайпциг, ако не ми я бяхте изпратили. Прочетох я с огромно желание и я използвах много. Благодаря ви много и за изданието на албански език на Холгер Педерсен. За мен, от езикова гледна точка, преводът, тълкуванието и адаптирането, които сте направили на тома „Стари песни”, има специално значение. Само като знам заглавието „Звезда на сърцето” (Ylli i zemrës) от блестящото стихотворение на Ласгуш Порадеци и съм раздробил главата наново за точния превод на албански език. В моя екземпляр на този том аз отбелязах старият превод. Вашият превод на „Стари песни” ми се струва по-зрял, особено от граматическа гледна точка, защото става дума и за образуването на модалните наречия със суфикс.

Накрая две думи и за мен. Няма нужда да казвам колко бих искал да продължа работата си. За мен един живот без научна работа би бил напълно непоносим. Но вие може да сметнете, че условията за продължаването на моята работа не са приемливи. Благодаря на вас и на другите албански светила, на блестящия проф.Талиавини и т.н., че се борите да ми осигурите най-приемливите условия за работа и също така да стане възможно отиването ми там. Не искам обаче да губя търпение, поради цялата тази парализираща и угнетяваща несигурност, свързана с моите условия на работа. За мен годините, прекарани от вас във Виена, във връзка с изследванията ви, винаги са били голямо

щастие и са оставили искрени и приятелски чувства към вас. Спомням си често и с огромна радост годините на нашата съвместна работа, множеството разпалени разговори за всички проблеми на науката албаноология и нейната история.

Но вашето писмо съживи всички тези спомени, макар че мина много време, откакто нямам новини от вас. И на проф. Джувани, който беше така добър да ми даде кратка информация през зимата, ще напиша лично.

И една друга молба. От много месеци се мъча да намеря произведението на Митруш Кутели „Албански ноци”(Netë shqiptarë), което е изложено подробно на страниците на вестник „Албанска война”(Përpjekja shqiptare), 1938, който за лош късмет е забранен. В книжарницата чух, че книгата е продадена. Кажете не се ли намира някакъв екземпляр в Тирана? Ако не, тогава ще пиша лично на господин Кутели в Букурещ, тъй като имам адреса му. Но ще искам да знам дали има някакъв екземпляр? А дали не можете да попитате за това господин Паско в Тирана?

Много благодаря и всичко най-хубаво!

Ваш

Норберт Йокл

Специални поздравии на всички светила:

Проф. Селман Риза, проф. Алекс Буда , Ласгуш Порадеци и т.н.

Превод: Кремена Данева

Виена
27 февруари 1941

Скъпи приятелю,²

Използвам присъствието на професор Талиавини, за да ви изпратя два екземпляра на „Диалектите от Борго Еризо в Далмация“ (*Dialektet e Borgo Erizzos në Dalmaci*) и доклад по албанооложка литература от Индогерманския годишник, том XXIV. Един изпратих през август 1940 със любезното съдействие на Г-н Консула Рота. За нещастие екземплярът не успя да стигне до своя адресат. Другият - тогава изпратих около 20 парчета - ми съобщиха, че са го получили. Така днес ви изпращам по проф. Талиавини един екземпляр на втория. Благодаря ви много за всичките ви писма и за прекрасната кутия, която ми донесе проф. Талиавини. Вярвам, че сте получили последното ми писмо. Всички други ще ви ги разкаже професор Талиавини.

Сърдечни поздравии
Ваши искрен приятел
Норберт Йокл
Спешно
Превод: Кремена Данева

Виена, 9. I. 41

² Demiraj, Sh., Ekrem Çabej, Tiranë, 1990, стр. 234

Драги г-н доктор,³

Много ви благодаря за писмото и сърдечните пожелания. Радвам се като чувам от вас, че сте назначен на плодотворната длъжност директор на Лицея, която сигурно ви харесва и ви честитя успеха. Зимата този път във Виена и като цяло в Германия е много студена. Ще сме по-добре в Рим, а после и в Южна Италия. Университетът е редуцирал семестъра до три месеца, за да ускори процеса на обучение.

В момента се занимавам с картите във второто издание на моята география на думите от книжовния и разговорния немски език., т.е. с една работа, подобна на вашата.

Най-сърдечни поздравии от семейството.

Ваш

П.Кречмер

Превод: Кремена Данева

Виена, 26. I. 38

Скъпи господин доктор,⁴

Благодаря ви много за пожеланията за Нова Година, на които отвърщам също толкова сърдечно. Все още не съм отговорил на писмото ви, защото не знам кой труда ви препоръчам за вашите цели. Трябва да ви помоля да потърсите сам и да намерите нещо, което да ви е от полза за Албания в моите трудове. Глава VIII на моето „Въведение“ днес е остаряла.

³ Demiraj, Sh., Ekrem Çabej, Tiranë, 1990, стр. 234

⁴ Пак там, стр. 235

Съпругата ми е много доволна от марките, които ни изпратихте и ви благодаря от нейно име.

Надявам се, че сте добре. Макар и със закъснение ви поздравявам за вашия Национален празник. Може би ще направя някакво посещение в Албания. В Дуръси и Вльора съм бил преди няколко години, когато се срещнахме там с Хелиоси.

Сърдечни поздрави

П.Кречмер

Превод: Кремена Данева

Виена, 30. I. 1940

Многоуважаеми господин доктор,⁵

Благодаря ви за писмото, което получих днес, т.е. след девет дни, и моите най-сърдечни поздравления за вашето назначение. За съжаление работата като директор на училище ще ви пречи със сигурност на научната работа. Бих публикувал с удоволствие в списанието на нашата балканоложка комисия нещо от вас. За албанския език трябва на първо място обобщителни трудове, особено за словообразуването, или една историческа фонетика на майчиния ви език. Би било добре, ако намерите време да съберете материал за подобна работа.

Изпращам ви тези специални издания и ви благодаря за книгата „Албанската народна поезия”, която ми се струва интересна и наистина е такава.

⁵ Пак там, стр. 236

*Поздравявам ви, както и съпругата ми и дъщеря ми, която
междувременно следва в Берлин.*

Ваш

П.Кречмер

Превод: Кремена

Данева

Виена, 9. II. 43

Многоуважаеми и скъпи господин доктор,⁶

*Получих с голямо закъснение писмото ви от 10 януари.
Благодаря ви за пожеланията за Нова Година и ви отвърждавам с
искреност, пожелавайки ви всичко най-хубаво за в бъдеще.*

*Приветствам с голяма радост намерението ви да изпратите
един ръкопис за албанската морфология на списанието към
балканоложката комисия, и ви моля да ми го изпратите веднага,
когато стане готово. Трябва пак да публикувам нещо албаноложко
в нашата литература. Вероятно сте чули, че Йокл е подготвил
един труд за названията на частите на тялото в албанския език.
Новината за неговата смърт не е истина, но въпреки това той не
е във Виена. Стана ни много неприятно, че не можахте да дойдете
във Виена: всички покани за вашия доклад бяха раздадени.*

Проф. д-р Кречмер

⁶ Пак там, стр. 236

Превод: Кремена

Данева

Българска академия на науките

Зам. председател

София, България

София, 3 февруари, 1965

Скъпи колега,⁷

Имам честта да ви съобщя, че на база на решението на Международния комитет към Международното дружество на проучванията в Югоизточна Европа, събрал се през февруари 1964 в София, тук ще се проведе от 30 август - 5 септември 1966, под наблюдението на Юнеско, Международен конгрес на проучванията в Югоизточна Европа.

Подкомисията, събрана от Международния комитет за изработването на препоръките във връзка с работата на Отдела по филология и езикознание в Конгреса, предлага четвъртия основен доклад „Основни проблеми на балканското езикознание”, да се изготви от работна група в състав господата: Андриотис, Бернщайн, Чабей, Деянович, Георгиев, Курмулис, Петрович и Росети. Докладът не трябва да е по-дълъг от 60 печатни страници (или 120-130 машинописни страници). Подкомисията е на мнение, че вие трябва да се занимаете с въпроса за приноса на албанския език във формирането на един балкански езиков комитет.

⁷ Пак там, стр. 246

И тъй като Международният комитет ме е удостоил със задължението по подготвянето и окончателната редакция на доклада, ви моля да ме уведомите, ако приемате да дадете вашата любезна помощ за редактирането на доклада. Ще ви бъда много благодарен, ако ми отговорите до 10 май 1965, и ако ми изпратите част от редактирания от вас доклад до края на октомври.

Моля ви да имате предвид, че докладът, който ще изготвяте, не трябва да бъде по-дълъг от 15 машинописни страници (1 страница трябва да е с по 30 реда).

В очакване на положителен отговор, приемете, скъпи колега, моите най-големи почитания.

Проф.В.Георгиев

Превод: Кремена Данева

3. Стихотворения, посветени на Екрем Чабей

Своите най-съкровени чувства, които Екрем Чабей заслужено предизвиква у тях, разкриват и едни от най-известните съвременни поети: Джевахир Спахиу и Сабри Хамити. Те правят това посредством стихотворения, посветени на големия албански езиковед.

Джевахир Спахиу е роден през 1945 год. Той е един от най-известните албански съвременни поети-дисиденти. Бил е председател е на Съюза на писателите в Албания. Ето и стихотворението му, посветено на Е. Чабей:

Към корена на думите

На проф.Екрем Чабей

*С думите древни оттатък Илиада,
С думите нови като неузряла клонка
Се занимават стихотворните стъпки,
За един миг се покриват с мъгла.*

Той идва...

*Слезе в мълчание към ядрото на земята,
Там, откъдето започват албанският език и лавата на
вулканите.*

Той не е като мен.

*Отиде да повдигне къщата завинаги
Към корена на думите.*

17 август 1980

(От книгата „Heshtje s'ka”- 1990)

Превод: Кремена Данева

Сабри Хамити е роден през 1950 год. в Косово. Той е продуктивен писател, с разнообразни таланти. Създал си е име на литературен критик, но също и на оригинален поет, драматург,

есеист и учен. Ще ви представим извадка от неговото стихотворение, посветено на Е. Чабей:

Екрем Чабей

*Където свети земята и минава човек с абата,
Където хлябът е хляб и водата вода,
Където изгаря свецта и дими душата,
Тече реката Дрина, тече реката Буна.*

*Танцува албанският език в античния театър,
С красота плетена нишка по нишка,
В дъжд и буря търси приятел,
За тихо мълчание, за дадена дума и знание.*

*В надеждата окото се отваря към слънцето,
И в нощта с късна тежест,
Думата лети само крило-душа в небето,
Придава ехо на старата песен.....*

(От книгата „Leja e njohtimit - 1985”)

Превод: Кремена Данева

4. Книга-библиография за трудовете на Екрем Чабей

В увода беше споменато, че научната дейност на Е. Чабей обхваща близо половин век и е пръсната сред множество печатни органи, и техните издания. Това би затруднило изключително много работата по събирането и изследването на неговото дело. За наше щастие обаче много учени, които имат интерес да се запознаят отблизо със своя велик предшественик и колега, са си направили труда да съберат трудовете му. Благодарение на това вече се знае, че пълната библиография на публикациите на Е. Чабей достига до 220 заглавия. От тях 95 са публикувани на чужди езици, главно на немски, но и на италиански, френски, английски, румънски, испански, португалски, гръцки, сърбохърватски, руски, турски и китайски език. Половината от научното творчество на известния учен е публикувано на чужди езици. Без съмнение това говори за безспорния научен авторитет на големия албански езиковед в света. Първото, което прави впечатление на днешния изследовател е фактът, че албаноложките трудове на Е. Чабей са публикувани в около 50 и няколко чужди европейски списания, известни с научния си авторитет, някои от които са издавани повече от един век. За конкретизация ще си позволим да споменем само няколко техни заглавия, където се намират ценните трудове на Екрем Чабей : “Berreiche de Slavistik”, “Die sprache”, “Cercetări de lingvistică”, “Revue de linguistique”, “Problemi di morfosintassi dialettale”, “Μεγάς Αλεξανδρος”, “Όνομα”, “Knjiga o Balkan”, “Türk dili bilimsel kurultaylna sunulau bildiriler 1972 den ayribasim”, “Le protolingue”, “Glotta”, “Rendiconti dell’ Istituto Lombardo di scienze e lettere”, “Zeitschrift für phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft”, “Il fuoco”, “L. Unione” и др.

Както се вижда, гореспоменатите научни списания са: австрийски, немски, румънски, френски, италиански, гръцки, турски, югославски и т.н. Що се отнася до географските разпределения, албанските изследвания на Екрем Чабей са публикувани във Виена, Берлин, Флоренция, Париж, Клуж, Готинген, Загреб, Белград, Лайпциг, Солун, Льовен, Козенца - област Калабрия, Рим, Милано, Букурещ, Тубинген, Мюнхен, Пиза, Инсбрук, Лече, Анкара, Виесбаден, Марбург Виесбаден и т.н. Всичко това показва универсалността на Е. Чабей, неговият голям авторитет, репутацията, на която се радва в света един известен албанец като този.

Албанооложките трудове на Е. Чабей са издадени и преиздадени и в няколко албански органа извън родината: в косовските списания, които се печатат в Прищина (*Gjurmime albanologjike*, *Fjala*, *Bota e re*, *Gjuha shqipe*, *Rilindja*); към албанските органи в Македония, които се издават в Скопие; в единственото периодично издание на албанци в Черна Гора, което се издава в Подгорица (*Coha*); в някое периодично издание на арбрешите в Италия като например в Сан Деметрио Короне (*Zjarri*). Екрем Чабей сътрудничи в лингвистични сборници за будни личности на европейското езикознание, като: “*Studia linguistica*” в чест на Владимир И. Георгиев (София), “*Soritti in onore di Giuliano Bonfante*”, “*Serta slavica in memoriam Aloisi Schmaus*” (Мюнхен), “*Für die Kretschme Festschrift*”, за 30-годишнината от смъртта на Норберт Йокл (Инсбрук) и т.н. Той сътрудничи в 41 статии и в “*Hrvatska Enciklopedija*”.

Много реферати, доклади и дискусии, провеждани на международни научни форуми, са включени в специалните издания

на тези световни научни прояви. За пример бихме могли да посочим: изданията на Първия международен конгрес по балканистика (София), на Единадесетия конгрес по ономастика (София), на Десетия международен конгрес по ономастика (Виена), на Международния конгрес по ономастика (Париж), на Международния симпозиум на езиковедите (Милано), на Шестата сесия по общо и индоевропейско езикознание (Виена), на Единадесетия конгрес по италианска диалектология (Козенца – област Калабрия), на Международния албанооложки колоквиум (Инсбрук) и т.н. Известни са дискусиите на Екрем Чабей в световните форуми по докладите на: Александър Роси, Виторе Пизани, Карл Треймер, Стюърт Е.Ман, Ласло Галди, Карло де Симоне, Владимир Георгиев, Джулио Бонфанте и много други.

За трудовете на Е. Чабей са публикувани благоприятни статии в над 30 различни научни списания в Европа. Сред тях са: “Revista d’ Albania”, “Südost – Forschungen”, “Albania nuova”, “Балканско езикознание”, “La voce degli Albanesi d’ Italia”, “Revue roumaine de linguistique”, “Südost - Europa” и др. Тези списания са органи на научни академии на европейски градове и столици като: Рим, Берлин, Генуа, Букурещ, Мюнхен, Льовен, Виена, Виесбаден, София, Париж, Солун и т.н. Те са ясно доказателство за изключително широкия отзвук от добре познатите трудове на будната фигура на албанската наука, образование и култура, особено на албанското езикознание, Е. Чабей. Много чужди учени, албанисти, индоевропеисти, романисти, слависти, изказват своето положително мнение за трудовете на албанския езиковед. Сред тях са: N. Jokl, P. Kretschmer, C. Tagliavini, M. Lambertz, W. Cimochoowski, V. Pisani, H. M. Mihăescu, S. Otescu, C. Haebler, L. D.

Diaconita, G. Brîncus, P. Bartl, K. Treimer, U. Dukova, Kl. Steinke, A. Hetzer, A. Rosetti и др. И тези учени са австрийци, италианци, германци, румънци, поляци, българи и др. Техните работи за прочутия албански учен със световно реноме са издадени на родните им езици. Фигурата на Е. Чабей като утвърден учен е била обект на изследване и оценка и от редица арбрешки и албански учени, разбира се.

Безспорно голяма е популярността на албанския учен в и извън родината му, но много голям отзвук имат трудовете му в Косово. Не само са събрани в седем тома неговите „*Езикови изследвания*” (седмият том е в обръщение от известно време; той ще бъде последван и от друг), но за високата стойност на неговите работи са публикувани в Косово дисертации, монографии, изследвания, статии, рецензии, анализи, доклади. Техни автори са: Идриз Айети, Реджеп Исмайли, Ахмед Келменди, Сюлейман Дрини, Мехмет Халими, Шакир Берани, Кемал Мурати, Мурат Бляку, Шефик Шкодра, Фадил Рака, Бегзад Балиу, Джеват Сюля и др. Дори косовският скулптор Реджеп Фери е излял в бронз бюста на Екрем Чабей със заглавие: ”*Homo sapiens*”. Косовските албанци изпитват дълбок респект, възхищение, симпатия към известния албански езиковед, който цял живот се бори, за да докаже върху научни основи автохтонността на албанците в днешните им земи, и за да аргументира с убедителни доказателства древността на косовските албанци в илирийска Дардания. Затова от само себе си се разбира голямото им уважение и безграничната им любов към този колос на науката, мисълта и албанския патриотизъм.

Албанците в Македония, като Ремзи Несими и Кани Мехмети, и тези в Черна Гора и България, като Тома Кацори, не остават по-

назад от своите събратя и издават статии с определена стойност за корифея на албанооложките изследвания. И тези статии са излезли в Прищина, Скопие, Подгорица и София.

От гореспоменатите имена бихме искали да се спрем по-специално на Бегзад Балиу и неговата книга, озаглавена „*Библиография върху изследването на делото на Чабей в Косово 1952-2002*”.⁸ В книгата в азбучен ред са изброени (не знаем дали всички, но доста) автори, сред които блестят имената на: Исмаил Кадаре, Реджеп Исмаили, Юп Кастрати, Сабри Хамити, Шабан Демирай и др., и техните произведения, посветени на един аспект от работата на Екрем Чабей, или имащи по-цялостен поглед върху делото му. След някои от посочените заглавия има заключения - цитати от самите текстове, или техни резюмета. Този труд сам по себе си е много ценен и би могъл да окаже голяма помощ на изследователи или на съвсем обикновени хора, които имат желание да се запознаят с работата на блестящия албански езиковед и учен.

Книгата е посветена на 50-годишнината от споменаването на името на Е. Чабей в Косово. Това прави сериозният изследовател Хасан Калеси в своята рецензия за *Сърбохърватско - албанския речник*, съавтор на който е и Екрем Чабей. За неговото дело ще се пише и през следващите години, но особено след 1970 год., когато излиза първият му труд в Косово. Оттогава до края на ХХ в. в Прищина са публикувани някои цялостни негови трудове, и в този контекст те са поводът за написването на десетки статии от гледна точка на тяхното отражение, и от гледна точка на стойността, която

⁸ Begyad, B., *Bibliografi e studimit të veprës së Çabejt në Kosovë 1952-2002*, Prishtinë, 2006

има приносът на Е. Чабей , в сферата на албанологията по-специално и в сферата на албанската култура по-общо.⁹

От 1970 г., когато се отпечатва „*За произхода на албанската литература*”, ще зачести издаването и преиздаването на изследователските му статии. В периода 1975 – 1979 год. издателска къща *Rilindja* издава делото му в шест тома, отбелязвайки по този начин едно от най-големите културни събития в областта на издаването, от основаването му до днес. В периода 1984 – 1989 год. *Rilindja* ще преиздаде не само първите шест тома, но ще публикува и два тома от критичното издание за „*Служебника*” на Гьон Бузуку, както VIII и IX том. Нека да си припомним, че студентите в трети курс от Факултета по албански език към Университета в Прищина продължават издаването на трудовете на Екрем Чабей. Те обработват лекциите от магистърския курс *Увод в сравнителната граматика на индоевропейските езици* и в резултат на това те са публикувани през 1988 год.¹⁰

Изследванията на Е. Чабей не са публикувани само в специални трудове и списания. Поради факта, че той е изключително активен в множество научни заседания с национален и международен характер, както в Албания, така и в други научни центрове на Балканите и Европа, научните му приноси са издадени и в сборниците: „*Конгрес за правописа на албанския език*” (1974), „*Илирийски изследвания*” - I, II (1978) и др.¹¹

Няма да мине много време и Е. Чабей като научна индивидуалност и като един от най-големите изследователи, не само в албанологията, но и в балканологията като цяло, се

⁹ Пак там, стр. 9-10

¹⁰ Пак там, стр. 10

¹¹ Пак там, стр. 11

превръща самият в обект на изследване. Основан е и Кръгът по ономастика на младите „Екрем Чабей” в рамките на Демократичната младеж „Петър Богдани” в Прищина (1993) и се извършват всички приготовления за основаването на Институт за албански изследвания „Екрем Чабей” в Прищина (1998).

Като резултат от издаването на неговите изследвания, на цялостното му дело и на научните сбирки, посветени на делото му, постепенно започват да се публикуват и специални томове, посветени на живота и делото му: „Международен семинар по албански език, култура и литература” (1978), „Нов живот” (1998), „Съзвездия” (1998), „Екрем Чабей - живот и дело” (2002) и т.н.

В общите статии, в представянето на трудовете му по случай издаването им, в рецензиите за неговите книги и в изследванията с монографски характер, изследователите от Косово се занимават с много области на знанието, които Екрем Чабей изследва през целия си научен живот. Така в специални изследвания, животът и делото му са обект на изследване от авторите: Идриз Айети, Реджеп Исмайли, Мурад Бляку, Ремзи Несими, Бегзад Балиу; рецензии за делото му пишат изследователите: Хасан Калеси, Идриз Айети, Реджеп Исмайли, Антон Бериша и др. Неговата интелектуална и научна индивидуалност я изследват авторите: Реджеп Кьося, Шефки Сейдиу и т.н.; за приносът му в областта на историята на езика пишат изследователите: Идриз Айети, Реджеп Исмайли и др.¹² Много дълъг е списъкът на учените, които се занимават с изследването на отделните аспекти от монументалното дело на тази забележителна личност, затова ние няма да изброяваме всичките.

¹² Пак там, стр. 11-12

Е. Чабей е изследовател с познания в много дисциплини, затова и всички тези учени в своите търсения, независимо от интереса, който ги подтиква към изследването на множеството му трудове, задължително трябва да оценяват проблемите от сравнителна гледна точка. Затова е разбираемо защо не е лесно делото му да се изследва в своята цялост и да се постигнат желани резултати. Въпреки това много изследователи от Косово имат смелостта да оценят и от тази гледна точка неговите знания. В този аспект изследователят Мехмет Халими пише за приноса на Екрем Чабей в сферата на балканистиката, Реджеп Исмайли за Чабей и езиковите школи, Гюлтекин Шеху за Екрем Чабей и френската школа „*Думите и вещите*”, Бегзад Балиу за Густав Майер, Екрем Чабей и немската школа по филология, Фаик Шкодра за Е. Чабей, Де Рада и Наим и т.н.

На последно място интересът на изследователите към делото на Е. Чабей се изразява и от големия брой писма и картички, които изследователите от Косово и от различни градове по света изпращат на Екрем Чабей, във време, когато кореспонденцията с изследовател от Албания, както за изследователите от Косово, така и за тези от Албания, е със следните: Хасан Мекули, Реджеп Исмайли, Исмаил Доча, Марк Краснич и др.

За разлика от големия брой по-обща и по-конкретни изследвания, делото на Е. Чабей в Косово, така както и в Албания, все още не е цялостно разработено. До днес научното му дело само един път е било обект на изследване от монографска гледна точка, защото изследвания от този род не липсват.¹³ През 2001 год. Б. Балиу, в Института по албаноология в Прищина, защитава своята

¹³ Пак там, стр. 13-14

магистърска теза със заглавие: „Проблеми при изследването на ономастиката в трудовете на Екрем Чабей”.¹⁴

От досегашните изследвания и от постигнатите резултати, не е трудно да се констатира, че за делото на Екрем Чабей ще продължи да се пише и занапред, поради редица причини.

Неговото дело в ръкопис продължава да се печата в Тирана и в Прищина, а това, което е публикувано преди, продължава да се преиздава със същия интензитет. Не е паднал хоризонтът на очакване от резултатите от неговото дело. Напротив, и по-нататък делото му, дори не само в областта на езикознанието, ще продължава да се идентифицира с най-високите резултати в албанооложките изследвания. За някои от най-изтъкнатите достижения, особено в областта на историята на езика и на етимологията, независимо от множеството специализирани трудове, все още не е написана една всеобхватна монография, а достиженията на Чабей в изследването на произведенията на старите писатели със сигурност дълго време ще остане неподражаем модел в албанооложките изследвания.¹⁵

Сред множеството учени, които изброихме и чиито трудове са представени в тази книга-библиография, споменахме на няколко пъти името на самия автор. Затова ни се струва редно да посочим някои от неговите трудове, като уточним, че пълната им библиография се намира в самата книга. Ето някои от тях:
„Илирийският прародител на албанския език”. - Прищина, 5

¹⁴ Трябва да отбележим, че през 1995 год. авторът на тази книга представя във Филологическия факултет към университета в Прищина своята теза: „*Приносът на Е. Чабей в историческата фонетика на албанския език*”, а през 2001 год. асистентът Неджди Кастрати в същия факултет представя магистърската си теза със заглавие: „*Изследванията на Чабей в областта на устната литература*”.

¹⁵ Публикуваното в тази книга въведение е резюме на една книга със заглавие: „Размери на изследването на делото на Чабей в Косово”, която излиза след тази библиография.

септември 1996, стр. 13¹⁶; Библиотека: „Екрем Чабей: произход на албанския народ и на албанския език”. Теми. Виж архивът на автора.¹⁷; **В основите на езикознанието и литературата.** - Нов живот, 1998 стр. 704 - 710. „Екрем Чабей, Елементи на албанския език и литература”, Прищина, 1996¹⁸ и др. Тези примери ни отвеждат към ядрото на делото на Екрем Чабей, а именно постиженията му в областта на албанското езикознание и на езикознанието изобщо.

¹⁶ Пак там, стр. 64

¹⁷ Пак там, стр. 65

¹⁸ Пак там, стр. 61

Втора глава

Приноси в езиковедението

1. Етимологични изследвания

Големият и значим научен принос на Екрем Чабей, без съмнение, дава в сферата на етимологичните изследвания на албанския език достижения, които имат не само научна, но и национална стойност. Националната значимост на неговите езикови изследвания се измерва в укрепването, което прави чрез тях, на тезата за автохтонността на албанците в земите на предците им поне от класическия период. Той постига това чрез сравнителния метод, който му дава възможност да следва развитието на старите форми на сновните топоними, хидроними и ороними в етническите земи на албанския народ от Античността до днес. Е. Чабей се концентрира в обясняването на фонетичните и езиковите промени, които претърпяват имената на градовете, реките, планините и т.н. от Древна Албания. Тези имена се срещат в произведенията на гръцките и латинските автори. Става въпрос за названия като: **Naissus, Scupi, Skodra, Lissus, Drivastum, Dyrrachium, Drinus, Barbanna, Mathis, Isamnus, Skardus mons** и др., чиито днешни форми са: **Nish, Shkup, Shkodër, Lezhë, Drist, Durrës, Dri/Drin, Buennë, Mat, Ishm, Sharr**, които могат да се обяснят в този период само с фонетичните закони на историческото развитие на албанския език. Във фонетичните промени, които претърпяват тези имена по време на тяхната употреба от

Античността до днес, се наблюдава една непрекъсната езикова традиция на тяхното използване от албанския народ.

Каква е истината за чуждите изследователи, които прилагат в разработките си сравнителният метод, като обръщат внимание на гореспоменатите имена от антично време и на днешните им форми, и ги оправдават с фонетичните правила на албанския език. Това направление е отгъкано от по-ранните изследователи и се задълбочава от Екрем Чабей, който го изпълва и с други езикови примери, които следват едно такова развитие. И така тезата подкрепена от Тунман и Хан, че албанците са автохтонно население в земите на техните предци, че живеят в териториите на древните илири и че наистина, бидейки техни преки наследници, са илири, се потвърждава още повече с изследванията на Е. Чабей. Резултатите от неговите предшественици, т.е. чуждите изследователи, са развити с голяма компетентност от световноизвестния албански езиковед, който ги задълбочава, разширява и допълва от много страни. Той води албаноложките изследвания напред, благодарение на езиковото си формиране в известния университетски център на Виена, където има условия да се запознае с научните лингвистични постижения от онова време в областта на етимологията, както и благодарение на пълното познаване на целия лексикален фонд на писмения албански език, който изследва дълго време от старите текстове и други документи, публикувани дотогава. В своите етимологични изследвания той прилага известният метод на австрийския албанолог Норберт Йокл, който се уповава на „*Думите и Вещите*”. Приложението на метода се изразява в наблюдаване най-напред на развитието на думите в тяхното историческо начало, след това разпространението и

географското им разположение в земите на албанския език, като прави вътрешни сравнения, за да види има ли думата всеобща употреба в езика или се ограничава само в някои определени говори. По този начин той развива и разработва около 3500 думи, на които намира източника. От тази гледна точка значителен брой думи и техните форми, на които по-ранните изследователи, по-специално Густав Майер и Норберт Йокл, не успяват да намерят началото, поради това че техните изследвания не се опират колкото трябва на историческите фонетични закони на албанския език, Екрем Чабей успява да развие и проследи в подробности, чрез различията на фонетичните и морфологичните езикови промени, които тези думи и форми са претърпяват по време на тяхната употреба. Той се уповава най-напред на тяхното вътрешно-езиково разпространение в албанския език и след това, посредством сравнителния метод, ги съпоставя с другите индоевропейски езици. Така Екрем Чабей успява да върне във фонда на албанския език много думи, които другите (чужди) изследователи или мислят за чужди, т.е. неалбански, или оставят съвсем без обяснение.

Един недостатък, който придружава чуждите етимолози в тяхната работа, свързана с намирането на произхода на думите, и ги води към грешни резултати, е неправилното хронологично разслоение на езиковите карти, които ги занимават, от една страна, а от друга, както вече беше казано, това че се опират само на историческата фонетика, а не и на историческата морфология на албанския език. Екрем Чабей забелязва тези грешки и затова в своята научна дейност развива и представя тези въпроси в най-широките и дълбоки езикови дименсии. От тази гледна точка, чрез историческата морфология на албанския език, той ни запознава с

превръщането на някогашното множествено число на съществителните имена в единствено число, като: **dem** “бик”, което е някогашното множествено число, произлязло от единственото ***dam**. С премахването на единственото число (**dam**) множественото число **dem** придобива значението за единствено число. Така се обяснява от него и думата **gjedh** м.р. “едър добитък”, която е прегласната форма на множественото число на премахнатото единствено ***gadh-** i, както показва по-силната употреба на множественото число **gjedha**. Така са получени и **helm** от ***halm** “отрова”, **hell** от ***hall** “шиш”, **rreth** от ***rrath-** i “кръг”, **thep** от ***thap** “било”, **thes** от ***thas-** i “чувал”, **thelb** от ***thalb-** i “дълбина, сърцевина” и др.

Чрез фонетичния процес на метафония на думите, Е. Чабей, освен горепосочените, развива и тези глаголи: **dergjem** (и като съществително име **dergjë**) от ***darg**; **erdha** от ***ardh**; **derdh** от ***dardh**; **shkel** от ***shkal**, (т.е. формата **shkal** се пази като пасивна форма); **ter** от ***tar**, както и съществителното име **çerdhe** ж.р. “гнездо”, което Г. Майер взема за стара заемка от славянски ***cerda**, равна на църковнославянската **creda**, Е. Чабей изважда от ***cardh**, както **herdhe** от древното единствено число ***hardh** и др.

Чрез фонетичния процес на изпадане на звук в група от три консонанти, Е. Чабей обяснява съществителните имена: **bashkë** “цялото количество вълна на едно остригано животно, или **ndukë**”, вътрешно-езиково образуване в албанския език, което произлиза от една по-стара форма ***barshkë**, от основа **bar** със суфикс - **shkë**, от която дума изпада след това ликвидата – г - в групата на трите консонанти; **bjeshkë** от ***bjershkë** ; така и **bisht** се разглежда като едно вътрешно-езиково образуване в албанския език, което

произлиза от ***(m)b - ithsht** , като в групата на трите консонанти изпада - **th** -, а **-sht** е суфикс; **fyshk** произлиза от ***fyellshk**, ***fyllshk**; **ndryshk dryshk ndrushk** е разширена вътрешно-езикова форма в албанския език, получена от една стара основа ***nd- rydh-shk**, ***nd- rudh- shk**, където от една група от три консонанти изпада денталният спирант – **dh** - . За предалбанска основа на тази дума Е. Чабей взема едно ***rudh**.

Тъй като, както беше казано, броят на етимологиите на думите, които разработва Е. Чабей, е голям и много разнообразен, споменаваме само три-четири единици, като се концентрираме във фонетичните и морфологичните промени, които ги характеризират и като се опитваме да правим тук-там някакво допълнение с техните омонимични форми, които се срещат в североизточните гегийски говори.

duaj duej “житна ръкойка, вързаните заедно класове”

Във връзка с тази дума Екрем Чабей набляга на два основни проблема: първият е, че това съществително име има форма само за множествено число, т.е. се използва само в множествено число. Вторият е, че това съществително име има една - **j** - в края, която е без съмнение морфема за множествено число, т.е. показва множественото число на съществителното име. По този повод трябва да кажем, че и по-старият автор на едно писмено произведение на албански език, Гьон Бузуку, в неговата книга “Meshari” (Служебник) от 1555 год., отбелязва това съществително име във формата за множествено число **duoj**. За формата **duqit** за “duajt”, която забелязва Е. Чабей в текста на Даниел от Воскопоя,

казва че произлиза от ***duak *duek** , която предполага като възможна форма за единствено число, от която трябва да произлиза формата за множествено число **duaj** , която е с морфологичен характер като показател за множествено число. Що се отнася до формата за единствено число **duek**, която предполага Е. Чабей, трябва да добавим, че е жива до ден днешен в няколко говора в Косово. В албанските говори в Шаля и Байгора и в околностите на Вуцър се използва формата за единствено число **duek** и тази за множествено число **duej** , а не **dueqi** , както ще очакваме да се получи формата за множествено число в съответствие с морфологичните правила на вида на съществителните имена, като: **derrk: derqi; peshk: peshqi; krushk: krushqi; fik: fiq** и др. Формата **dueqi** се използва в Косово, но със значение „дисаги”. Съпоставяйки формата за единствено число **duek** и тази за множествено число **duej** , можем да кажем, че формата **duej** според всички вероятности произлиза от формата **duer** по аналогия с **bir: bij**. Формата **duer duor** произлиза според вероятностите от по-старата форма ***duork *duerk** , където – **к** - може да е суфикс на думата и под негово влияние, с течение на времето, става изпадане на по-слабото – **г** - и така остава формата за единствено число **duok duek**. Така и формата за множествено число **duoj duej** е получена според вероятностите от една по-стара форма ***duorj** , от която след това изпада –**г** -, оставяйки – **ј** - като морфологичен показател за множествено число **duoj duej**.

Rrëgallë ж.р. “място с камъни, камениста зона; тясна камениста земя”. Има значение и „на земя, която някога е

обработвана, но по-късно е развалена от свлачища и не може да се обработва изобщо.”

Това съществително име се използва главно в гегийските говори. Освен със суфикс – **allë: rrëgallë** го срещаме с - **amë** и с - **inë: rrëgam rrëgallinë**, но със същото значение. Намираме го и като топоним в Северна Албания: **Rgallë Madhe** и **Kodra Rgallave** в района на Мертур. Екрем Чабей разработва и отнася това съществително име към корена **rrag**.

Като топоним това съществително име се използва в едно село в района на Вуцър във формата **Ërgallë- a**. Няма съмнение, че в топонимите **Rrëgallë Ërgallë** имаме фонетичното явление метатеза **rë/ër**. И ако това наименование има значение на земя, която някога е обработвана, тогава има вероятност източникът му да е думата **rogë: Rogallë** и с метатеза на звуковете **r: o** дава **Orgallë**. Тъй като намираме това съществително име, както казахме и със суфикс - **amë: rrëgamë**, има възможност топонимът **Rëgallë Rogallë (Ërgallë, Orgall)** да има смислова връзка с топонима **Rogami Rogame** в Шкодра, който се обяснява от Е. Чабей като разширение на думата **rogë** със суфикс - **ame**. Приключвайки с това, което се каза във връзка с топонима на думата, подчертаваме в същото време, че няма никакво съмнение, че в топонима **Ërgallë Orgallë** се извършва фонетичното явление метатеза от **Rogallë** в **Rëgallë**, защото албанско говорящите в тази област, където се намира този топоним, използват и няколко други думи с метатеза, сред които и глаголят **këput** във формата **pkut**.

gërhas, gërhamë

Густав Майер вижда в тази дума заемка от **hrkati** “хъркам” на сърбохърватски и на български **хъркам**.

Екземплярът на Чабей изважда тази дума от тестото на албанския език с обосновката, че глаголите със славянски източник в родния му език не претърпяват преглас в сегашно време. Във връзка с етимологията на този глагол, имайки пред себе си различните му форми в балканските езици, като **gërhas**, като съществително име **gërhamë**, някъде и **kërhamë** и **kërhamzë**, т.е. със суфикса – **më** на причастието и с обезвучаването на **g** в **k** в албанския език; **hrkati** на сърбохърватски, **хъркам** на български език и др., Е. Чабей взема аз-формите на този глагол в тези езици като оноματοпеични образувания, т.е. така както ухото на говорещите различни езици е уловило шумът на хъркащите дихателни органи на човека.

gëzhojë ж.р. “черупка на орех, на охлюв, черупка на яйце” и т.н.

Съществителното име **gëzhojë** е множествено число, което е станало единствено число според Е. Чабей, крайна форма на сингуларизацията на формата за множествено число **gëzhoja**. Съществуват и формите **gëzhollë**, **zgjollë**, **zhgole** и **zhgjuall**. Формата **zhguall** според Е. Чабей произлиза от **guall**, първо с префикс **sh** -, озвучен в **zh** – под влияние на следващото **g** -, като в **zhguall**. С монофтонгизацията от **zhguall** произлиза формата за единствено число **zhgonj**, а от нея е получено единственото число **zhgonjë** и **zhgole**. От тези форми чрез метатеза произлизат формите **gëzhollë** и **gëzhojë**.

Във връзка с това съществително име ни се струва необходимо да добавим, че в околностите на Вуцър се използва формата **gërzhole**, т.е. с едно епентетично – **r** - , както се използва по тези места и думата **kërdhele**, така с едно добавено – **r** - тази форма произлиза от основа **gledh** чрез метатеза и обезвучаване на **g** - в **k**, първо **gërdhele** и след това **kërdhele** (**g** - и **k** – са префикси).

Това са само няколко от многото езикови образувания в албанския език, върху които хвърля светлина Екрем Чабей, в съпоставка с вътрешните фонетични и морфологични закони на този език. Те са със специален интерес, защото ни дават възможност да проучваме на терен и други албански думи, които следват такова развитие.

2. Албанският правопис

Освен изследванията, които прави в областта на историческото развитие на думите, Екрем Чабей е част от редицата албански езиковеди, които участват в изработването на правилата за правописа на албанския език. За разрешаването на този фундаментален проблем дават своя принос цяло поколение изследователи на албанския език. Най-пълно тази обща дейност за постигането на колкото се може по-единен въпрос, изпълнен и построен върху здрави и научни критерии, е изразена на **Конгреса за правопис на албанския език** (Тирана, 20-25 ноември 1972 г.). Пътят, който е изминат, за да се стигне до този конгрес и до съставянето на „*Правописа на албанския език*” една година след това, не е лек. Целта е да се преодолеят много трудности от различно естество. Много пъти самото естествено развитие на езика улеснява работата на езиковедите. Проблемът с правописа е свързан

винаги с фиксирането на една единна форма на литературния език и напредва стъпка по стъпка заедно с разрешаването на тези големи задачи. Основополагащият труд, който извършва в тази област Комисията по албански език, събран в Шкодра в периода 1916-1918 г., бива оценен и представен още веднъж по случай честването на 80-та й годишнина.¹⁹ Но ще трябва да изминат 30 години докато бъде възроден, вече от ръководството на Научния институт в Тирана, онзи колективен труд за правописа, който започва в Шкодра и има толкова плодотворно влияние за развитието на албанския литературен език.

Когато през 1948 год. се създава Научният институт, Отделът по език и литература включва трима души: Александър Джовани, Костач Ципо и Екрем Чабей. Една от първите задачи, които определят на този отдел, е изработването на правописа или на ортографията, както се нарича тогава. В тази будна триада на албанското езикознание А. Джовани, тогава на 68 години, идва с опита на Комисията по албански език в Шкодра по този проблем и с богатата практика на учител по албански език в съставянето на текстове и езикови изследвания. Той също така е дълбок познавач на диалектните особености и продължител на работата на К. Кристофориди за събирането на съкровищата на езика от устата на народа.

К. Ципо, тогава на 56 години, има здрава научна основа и богат опит като професор и изследовател на албанския език. Той е фин познавач на народната разговорна реч и на езика на старите и на младите албански писатели. Издава текстовете: „*Историческа*

¹⁹ Виж за това: *Komisia Letrare Shqipe në Shkodër (1916-1918)*. Universiteti i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”. Studime shqiptare 8, Shkodër, 1997, 120 f.

морфология на албанския език”²⁰ и „Фонетика”²¹ за студенти в Института по педагогика; след една година излиза от печат и известният му труд „Граматика на албанския език”.

Екрем Чабей, който тогава навлиза в 40-те, освен с цялостна и стабилна основа в езикознанието и албаноологията, придобити от съвместната му работа с експерт като Норберт Йокл, идва в този отдел и с един добър опит като учител по албански език. Той съставя текстовете: „Езиковедски и литературоведски елементи на книжовния албански език”²² за средните училища и „Албаноология”²³ за Педагогическия институт.

През 1948 г. към Бюлетина на Научния институт се издава „Ортография на албанския език”, изработена от: А. Джовани, К. Ципо и Е. Чабей, и редактирана от А. Джовани.²⁴ В едно кратко въведение се казва: „За да постави основа за унификация на писмената форма на албанския език, Отделът по езикознание и литература се зае и изследва за известно време изключително трудния въпрос за ортографията на езика и като резултат от това изследване състави тези ортографски правила, които публикуваме в този бюлетин, с цел да се запознаят с тях и да ги прочетат всички учители и интелектуалци, които се занимават малко или много с езика и желаят унифицирането му.” Както може да се види от

²⁰ Kostaq Cipo, *Morfologjia historike e shqipes*. Botim i Institut Padagogjik Duvjeçar. Tiranë, 1947, 73 f. (dispensë).

²¹ Kostaq Cipo, *Fonetika*. Botim i Institutit Pedagogjik Duvjeçar. Tiranë, 1947 (dispensë).

²² Dr. Ekrem Çabej, *Elemente të gjuhësisë e të literaturës shqipe*. Tiranë, 1936, 201 f.

²³ Ekrem Çabej, *Albanologji*. Botim i Institutit Pedagogjik Duvjeçar. Tiranë, 1947, 120 f. Този текст след това се разширява и преработва и от него излиза новият текст: I. Hутје në historinë e gjithë shqipe. II. Fonetika historike e shqipes. Botim i Universitetit Shtetëtor të Tiranës. Tiranë, 1959, 94 f. ; botim i dytë, 1960, 129 f. (авторът редактира изданието от 1959, като се ръководи от едно печатно копие на бележките, водени от Емил Ляфе и Стефан Булос по време на втория семестър на учебната 1957-1958 г., когато с откриването на Университета в Тирана възстановява преподаването на този материал след дълго отсъствие от преподавателската работа; Екрем Чабей, за разлика от всички други педагози, не идва в аудиторията с написани лекции, а с няколко бележки, свързани с темата на лекцията).

²⁴ *Ortografia e gjuhës shqipe*. “Buletin i Institutit të Shkencëve”, viti II, 1948, nr. 1, ff. 3-10, 39-50.

горепосочения цитат, тази ортография изглежда е написана изцяло от ръката на А. Джовани, който до края използва литературния вариант на Централна Албания. Той чувства близък този вариант на първо място като елбасанец, но и като член на Комисията по албански език, която решава елбасанският диалект да се вземе за основа на литературния език. Към тази теза се придържа теоретически и Е. Чабей, но не я прилага никога в трудовете си.²⁵

²⁵В текста *Elemente* (виж бележка номер 4), в главата *Gjuha e përbashkët* той се изразява по този въпрос така: „Там в Централна Албания, където гегийски и тоскийски, съпоставяйки се, смекчават своите разлики, където има наполовина гегийски и наполовина тоскийски диалекти, там трябва да се търси люлката на общия език, който ще последва. Първо трябва да се изследват диалектите от Централна Албания. Тези диалекти главно и един подбор ще дадат основата на езика във фонетиката и в граматичните форми. В съкровищницата на думите ще дадат своя принос и други албански диалекти.” (f. 19).

Но обикновено съгласно практиката на времето, и Екрем Чабей в началото пише на своя диалект, естествено изключвайки тесните особености на говора на родното си място (Гирокастра), но не винаги. Така например в *“Elemente”* той пише: *është bënë* (bërë), *i vate për ndihmë* (vajti), *vanë* (vajtën), *dhezje* (ndeze), *të dyja* (të dyja), *të ra* (të reja); влияние на говора на родното място е и сегашната форма за трето лице на подчинителното наклонение с окончание *-ij*, напр.: *do të derdhij, të mundij, t’a mbushij, të përdorij* и т. н.

Някои други особености на неговия правопис в тази книга, които запазва частично и в по-късните си трудове (някои до излизането на проекта за правописа през 1967 г.), са:

- писането с *ë* (според традицията писането и произношението на тоскийски, особено на южния тоскийски) на думите, където тази гласна се следва от назална звучна съгласна, напр.: *të brëndshim, gjëndje, kësaj shkënce, (burra të) pëndës, (ka) qënë, qëndror, vëndet, shënja, (kryet e) drërit* и др.
- честата употреба (но не и правилна) на апострофа за отбелязване на елизията на крайно ударено *ë* (*është* ’ e *vërtetë, në gjith* ’ atë kohë, q ’ u *përhap më vonë*); писането с апостроф на някои притежателни местоимения и на смесените кратки форми (*heroit t’ onë, poetët t’ anë, literaturës s’ onë; t’ a gjejë*);
- писането на предударено и следударено *-ë-* според традицията на книжовния тоскийски (и произношението на родното място), напр.: *afërohet, arësye, kupëtoj, kupëtim, vepërojnë, vepërimi* и т. н. (но пише: *shqiptar*, а не *shqipëtar*); *emëra, emërin, emërit, mjeshteri* (но и *mjeshtri*), *numëri, të shkurtëra, urdhërat, e vjetëra, i vetëmi* и т. н. (но пише *vepra, veprat*);
- писането на гегийския дифтонг *ue* като *uë* в редица думи, формирани от причастието, като напр.: (*veçorit* ’ e *tyre*) *dalluëse, kënduësi, lexuësit, mësuësin, mësuësit, studiuës, sunduëse, shkruësi, themeluës* и т. н. (този начин на писане отразява едно приспособяване на фонетичните гегийски форми с *ue* или с дългото *u* в произношението на тоскийските интелектуалци през този период);
- изписването в повечето случаи на окончанието *-i-* според правилото: в края на глаголите от трето лице, единствено число, аорист, чиято основа е гласна, напр.: *botoi, dërgoi, jetoi, mbaroi, studioi* и т. н., за разлика от традицията на другите тоскийски автори (Фан Ноли), които пишат тези глаголни форми с *-j-* според произношението (изглежда че Чабей като езиковед следва морфологическия принцип тук);
- слятото писане на наречия от типа на *sëpaku, sëpari, sëfundi* и т.н. Като тесни тоскийски типове могат да се споменат основите с *-onjës, -shim, -uarshmë*, като: *studionjësit* (в сравнение с основите на *-uës*, споменати по-горе); *të brëndshim, i përgjithshim, i përherëshim, i rëndësishëm; të besuarshme* и т. н.

Гореспоменатата ортография се състои от две основни части: *Фонетика* и *Морфология*. Фонетичната част е доста кратка и се концентрира върху разработката за правописа на групите *ia, ie, ue*, ударението и апострофа. Морфологичната част се занимава и с анализирането на проблемите на правописа според частите на речта: съществителните и прилагателните имена, числителните, местоименията, глаголите, причастията, наречията, съюзите. В различните части на речта се разглеждат правописни особености, свързани с флексията и образуването на думи, където широко място заемат правилата за правописа на гласната *ë*. Единният правопис се образува главно от непроменливите части на речта. Разглеждат се и въпросите за правописа на чуждите думи и употребата на главните букви.

През 1951 год. Научният институт публикува брошурата „*Ортография на албанския език*” (27 стр.). От вътрешната страна на заглавната страница е отбелязано в следния ред: „Разработена от А. Джовани, К. Ципо и Е. Чабей. Въпреки че не се казва ясно, се разбира че този преработен вариант на „*Правописа*” е редактиран от К. Ципо, който предпочита тоскийския, доказателство за което са и трудовете му: „*Граматика*” (1949) и „*Синтаксис*” (1952). Ръката и стилът на К. Ципо се усещат и в предисловието от две страници. В тях се обяснява, че „като основа на целия този труд е взета фонетиката на езика (или както го наричаме днес *фонетичният принцип*), развитието му в последно време и тенденцията към колкото се може по-голямо сближаване между двата диалекта: тоскийски и гегийски.”²⁶

²⁶ Интересно е да споменем от това предисловие една оценка на авторите за развитието на албанския книжовен език, където особено се оценява взаимодействието на двата основни литературни варианта: от

След смъртта на К. Ципо (1952 год.) неговото място в Комисията по правопис се заема от Махир Доми. Под неговата редакция се приготвят проектите за правописа през 1953 г. и 1954 г., които се публикуват и се обсъждат с учители, журналисти, писатели и изследователи на езика.²⁷ За обсъждането на първия проект се организира специална конференция.²⁸ Тези проекти намират приложение в „Речник на албанския език” (1954), който тъй като е бил завършен от съставителя К. Ц. (създател на съставителната комисия) приживе, е прегледан отново от Е. Чабей, М. Доми и А. Крайни (виж предисловието на речника, част IV).

Работата по правописа обикновено е основно задължение на Научния институт. Така проектите от 1953 г. и 1954 г. се преработват и допълват и през 1956 г. излиза новият проект „Правопис на албанския език”. В неговата преработка, заедно с А. Джовани, Е. Чабей и М. Доми, участие взима и А. Косталари. През есента на 1961 год. в Института по езикознание и литература към Университета в Тирана започва работа по един нов проект за правописа. Тя продължава, с няколко прекъсвания, до началото на 1967 год., когато е публикувана първо във вестник „Учител”(Mësuesi) и след това като самостоятелен учебник. С „Правилата за правописа на албанския език (проект)”²⁹ се връща отново в употреба албанският термин *drejtshkrim* “правопис”,

Възраждането досега, пишейки езика и използвайки го като културно средство в обществените взаимоотношения, работата по развитието на неговото унифициране поема по щастлив път, изкристализират няколко езикови правила и се прави голямо сближаване в средата на тоскийския и гегийския, като първият влияе на втория в работата на морфологията, а вторият на първия в работата на лексиката.” (стр. 3)

²⁷ Виж: Palok Daka, Bibliografi e studimeve dhe e artikujve për gjuhën shqipe (1945-1974). Tiranë, 1975

²⁸ Виж за това: Mahir Domi, *Projekti i ri i ortografisë dhe diskutimi i tij* “Buletin për shkencat shoqërore”, 1954, nr. 1, f. 142-145; *Konferenca e ortografisë* “Nëndori”, 1954, nr. 1, f. 142-144.

²⁹ *Rregullat e drejtshkrimit të gjuhës shqipe (projekt)*. “Mësuesi” 24 shkurt 1967; същата година и като самостоятелна книга, издадена от Института по езикознание и литература към Държавния университет в Тирана, 214 f.; преиздадена от Enti i Teksteve в Прищина през 1969 и 1970 год.

създаден от Фаик Коница³⁰. Около този проект в периода 1967-1972 год. се организира широка дискусия в печата, както и на специални сбирки с учители, работници в издателските къщи, журналисти и т. н.³¹ Този проект служи за основа на Езиковия съвет в Прищина, провел се на 22-23 април 1968 год. Екрем Чабей, въпреки че е много зает с работата по етимологичните изследвания и другите проблеми с историята на езика, е доста заинтересован да се запознае с мненията на учителите и другите дискутиращи по проекта за правописа. Затова сам взема участие в дискусиите, които се провеждат в Шкодра, Вльора и Люшня през 1968 г., в Ерсекa, Поградец, Корча и Дурес, в издателската къща „Училищна книга” (Тирана) през 1969 г., с учителите от Тирана през 1970 г., с учителите от околностите на Круя и на Фиер, и с работниците от Института по история и езикознание през 1972 г. По време на всички тези срещи и разговори той слуша внимателно, води си бележки в една специална тетрадка и дава задълбочени обяснения на въпросите, които се разглеждат. Е. Чабей има стриктен режим на работа. Искa да използва по-най плодотворен начин всеки ден за работа, като не допуска да изгуби и един час от денонощието в излишна работа. Предупреждава да не се върви с мисълта, че годината е дълга и има време докато дойде другата, защото: „Годината се състои от месеци, месеците от седмици, седмиците от дни, а дните от часове”. – казва той. Разбира се, че когато се отдалечава от всекидневната си работа, за да вземе участие в сбирка с учителите за обсъждане на проекта за правописа, има основателна причина. И тя е, че изпитва голямо уважение към тях, към тежката

³⁰ Виж: Lirak Dodbiba, *Neologjizma të Faik Konica* “Studime filologjike” 45 (28), 1991, nr. 2, f. 121.

³¹ Виж за това рубриката *Drejtshkrimi në treguesin tematik të “Bibliografia”* и гореспоменатата на P. Dakës, f. 340

им и благородна работа, и чувства като задължение да се намира сред тях.

От 20-25 ноември 1972 г. се провежда в Тирана Конгресът за правописа на албанския език. Е. Чабей е член на комисията, която го организира и делегат на конгреса, както и член на комисията по съставянето на Проекторезолюцията. На всички тези форуми неговите аргументирани, зрели, на високо равнище думи и научна мисъл оставят дълбоки следи у слушателя и допринасят за разрешаването на поставените проблеми. На този конгрес той изнася доклада: „*За някои проблеми на писмената традиция на албанския език*”.³² Показателна е първата част на този доклад, която съдържа един от основополагащите му принципи в областта на правописа, а именно: „Когато Комисията по албански език в Шкодра, в „*Принципи и правила*”, които определя за албанския правопис от началото на 1917 год., постановява, че неударената гласна **ë**, групите гласни **mb**, **nd** и **ngj** ще се пишат в нередуциран вид, така както се пазят в тоскийския и отчасти в някои говори на гегийския, може да се добави, че така нередуцирани съществуват и са изписвани преди I в. от н. е. на цялата гегийска територия и че се срещат навсякъде в езика”. С тази ценна преценка за определеното от Комисията по албански език правило, Е. Чабей изразява значимостта, която има историческият критерий за правописа, т.е. познаването на най-старите фази на книжовния и разговорния език, когато двата диалекта са имали повече общи елементи от днес. По-лесно и по-разумно да се достигне до единството на правописа е като се обърне внимание на някогашните общи форми, които днес се пазят в един диалект. Историята трябва да дойде на помощ и да

³² Виж: *Kongresi i Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe 20-25 nëntor 1972 / Tiranë, 1973, f. 247-264; “Studime filologjike” 27 (10), 1973, nr. 1, f. 97-107.*

служи като основа на днешната нормализирана и кодифицирана дейност - тя е един от принципите на Е. Чабей, които той знае да разработва и да защитава в обсъждането на специалните правила в комисията. Той вижда днешната фаза на албанския литературен език като резултат от един процес на непрекъснато от четири века развитие.

Друг принцип, който Е. Чабей оценява като доста плодотворен, е взимането под внимание на териториалното разпространение на езиковите феномени, по начин по който „когато една определена форма се използва на цялата територия в един от главните диалекти и отчасти и в друг, тя с право се издига до писмена норма. На базата на този критерий се използва *vend* “място” и *zemër* “сърце”, а не *vënd* и *zëmër*”. По въпроса за правописа на чуждите думи, той се ориентира колкото се може повече от формите на класическите езици, като избягва формите на днешните романски езици (италиански и френски), въпреки че понякога са доста разпространени. Колкото да илюстрираме това ще споменем, че с неговата настойчивост формата *zhuri*, която тогава е доминираща в употреба, се превръща в *juri*, с което се уеднаквява с гнездото други думи от същия корен: *jurist*, *juridik*, *jurisprudencë*.

В един колективен труд, какъвто е преработването на правилата за правописа, не могат да се определят ролята или заслугите на един или друг. И целта на този текст не е да слага акцент върху приноса на Екрем Чабей. Той не гледа на работата по правописа като на допълнително задължение, където последната дума имат тези, които се занимават по-сериозно или основно с днешния албански език. Напротив, Е. Чабей посвещава на това

задължение цялата си мисловна енергия и извън сбирките на комисията. На честите и дълги събирания (по 4-5 часа), които провежда Комисията по правописа в рамките на първите шест месеца от 1973 год., за да изпълни задълженията си по Резолюцията на конгреса, Е. Чабей често идва подготвен с бележки и примери, извадени от млади и стари автори, за да обоснове гледната си точка по въпроса, който ще се дискутира. Случва се новата сбирка да започне с преглед на онова, което е разглеждано на предишната. „Знаете ли – започва разговора тактично – един следобед мислих върху правилото, което разгледахме вчера и ми се струва, че...” И наистина след прегледа съответното правило претърпява съществена преработка, или се превръща в изключение, а изключението в правило. Е. Чабей настоява правилата да са колкото се може по-обхващащи, общи, формулирани просто и ясно, за да се асимилират и прилагат по-лесно. Освен че притежава необходимите качества да отстоява своите гледни точки, той умее да изслушва аргументите на своите колеги и да сътрудничи на диалектолога в дискусиата, относно по-точното формулиране на правилото. На откриването на Конгреса по правопис в гореспоменатия доклад, Е. Чабей изразява дълбока научна и гражданска отговорност към работата като член на Комисията по правописа и висока оценка относно функцията на правописа на книжовния език. Функция, която касае по-нататъшната културна и духовна еманципация на широките маси на албанския народ, без гранични политически отделения, защото на езика никога не могат да му се поставят граници и еднаквият език съхранява единството на културата и на обществения живот на един народ. Затова той казва: „Разчленявайки с един обобщаващ поглед задълженията, пред

които трябва да се изправи бъдещия правопис на албанския език, погледнат от множество аспекти, ще се приключи с това, че неговото съставяне ще се ръководи от чувство на голяма отговорност. Във формирането на всяко правило ще е залегнало настоящото съзнание, че е работа за определен правопис не за няколко хиляди души, а за четири милиона, които имат албанския език за майчин.” Когато след издаването на „*Правопис на албанския език*” започва работата по съставянето на правописния речник, Е. Чабей иска разрешение да се освободи от по-нататъшно участие в Комисията по правописа. Това са годините когато той работи усилено, за да доведе докрай труда на своя живот: „*Етимологически изследвания в областта на албанския език*”. Но винаги е насреща, ако има някакъв проблем.

Екрем Чабей е пронизван от самота през целия път на преработка на правописа на албанския език. Път, който започва от Отдела по език и литература в бившия Научен институт през 1947-1948 г. с А. Джовани и К. Ципо, до Конгреса по правопис и съставянето на „*Правопис на албанския език*” (1973), за който е удостоен за втори път с Орден на Републиката първа степен. Съживяването на голямото дело на Гьон Бузуку изглежда сякаш ни казва, че целият му огромен труд и особено значителният принос, който дава за правописа на албанския език, го прави *en së dashunit së botësë sanë*, т.е. от любов към самия народ.

3. Гледните точки на Екрем Чабей за балканското езикознание

Научната обективност е една от характерните черти на творческата дейност на Екрем Чабей. По повод 90-годишнината от

рождението на апостола на албанския език, Юп Кастрати казва следното: „Този перфектен езиковед на нашето време влиза в историята на албанското езикознание като един от най-будните албанолози. Е. Чабей е най-блестящият албанолог на нашето време. В този буден работник на езика и пълноценен учен са вплетени в едно: етимолог и фонетик, лексиколог и лексикограф, диалектолог и преводач.” Затова сега си спомняме човекът, който посвети цял един живот на историята на албанския език, на неговото развитие и на мястото и позицията, които той заема в средата на индоевропейските и балканските езици. Този колос на албанското езикознание поставя здравите основи на обективната и пълноценна наука. Той достига зенита на албаноложките науки и за дълго време неговите научни трудове по много езикови въпроси ще останат ненадминати в областта на езикознанието изобщо.

Гледните точки на Екрем Чабей, свързани с балканското езикознание като специален дял на езикознанието, се наблюдават в границите на културно, езиково, икономическо и географско-историческо сродство, създадено в общата балканска земя. В тази среда, гледайки на албанския език като на балкански език, той посочва общите му черти с езиците на другите балкански народи. Най-големият албански езиковед прави това, изхождайки от морфологичните, синтактичните, лексикалните, фразеологичните, фолклорните и етнографските аналогии. Всички те представляват общото балканско езиково единство. Защото различните езици на народите по света имат, освен езикови генетични връзки, и други, второстепенни: географско-исторически, фолклорно-етнологични, социални и културни.

Погледнато от тези два аспекта е възможно един език да е член на няколко езикови съюза. В Европа например ще можем да отделим: *пиринейски съюз* (който ще обхваща: *кастилски, баскийски и гасконски език*), *британски съюз* (*английски, исландски, уелски* и отчасти *бретонски*). Според множеството черти ще може да ги групираме: *германски, холандски, френски* и тук ще може да се включат и отчасти и *бретонският, ретороманският, италианският*. Нататък може да се отделят *балтийски съюз, съюз на Централна Европа, съюз на Карпатите* и т. н. В някои случаи обаче тези връзки нямат ясни и постоянни граници, затова не може да се говори за ясни континуитивни връзки.

Когато става дума за *балканските езикови връзки*, тогава се набляга, че те се основават на голям брой структурни прилики във *фонетиката, граматиката и лексиката*. Така на езиците, които се намират в географска близост, благодарение на общите и централни черти в определеното географско, културно и историческо пространство, се изследват общите прилики без да се взима под внимание, че те не са обосновани от общия произход, а благодарение на една постоянна близост в тяхното паралелно развитие. Тези общи прилики се наричат *езикови връзки*. За да онагледим казаното, можем да дадем за пример модела на Трубецкой, според който *балканските езици* са: *български, румънски и гръцки*. Те принадлежат към различни клонове на индоевропейското езиково семейство, но въпреки това ги свързват редица общи характеристики в областта на граматичната структура. Езиковите връзки между езиците на Балканите обаче не бива да се разглеждат като *географски*, а като *структурно-типологически* и *културно-исторически*. Погледнато просто терминът *балкански*

езикови връзки не се свързва толкова с езиците, които се говорят на Балканския полуостров, а с езиците, сред които, без да се взима под внимание различният произход, има редица структурни прилики в морфологията, синтаксиса, образуването на думи, лексиката и фонетиката. Ще кажете, че по-често и повече такива балкански черти срещаме у езици, които се говорят главно на Балканите, като: албански, румънски, македонски, български. Обаче освен тези езици има и такива, които се говорят в съседна на Балканите зона. Такъв език е *дакорумънският*, който се простира по долното течение на р. Дунав на север и в Карпатите. От друга страна, всички езици, които се говорят в географската територия на Балканите от лингвистично-структурен аспект, не са балкански езици. В сравнение с *албанския език, македонският, българският, арумънският* (влашкият) и *дакорумънският*, в които *балканизмите* са представени интензивно, *новогръцкият, североизточните сръбски говори* (като торлашките) и *мегленорумънският*, показват по-малко присъствие на характеристиките на балканските езици. Разбира се не бива да забравяме, че *румънският език* и диалектите му (*арумънски, дакорумънски и мегленитски/мегленорумънски*) принадлежат към балканороманската подгрупа на романските езици, сред които са: френският, италианският, испанският, португалският и т. н. *Българският език* от своя страна пък е и южнославянски език. От друга страна, както обръща внимание загребският лингвист Аугуст Ковачец, *щокавският диалект на сърбохърватския език* (главно в неговата североизточна част) принадлежи към Балканския езиков съюз (БЕС) само от периферна гледна точка. Същото се отнася и за *турския език* с неговите

лексикални и фразеологични паралелизми. *Словенският* пък с нищо не принадлежи на БЕС.

Чертите на балканските езици са редуцирани само в *хърватските диалекти: кайкавски и чакавски*. Тук ще подчертаем, че няколко идиоматични езика с балкански произход, с течение на времето, в определена степен са „дебалканизирани”. Каквито са например: *истрорумънският, арбрешкият* в Южна Италия и донякъде и *арбрешкият* в Зара. От друга страна няколко езика, които не са балкански: *ромският и еврейският* в Испания с течение на вековете приемат един централизиран брой структурни черти на балканските езици. От това излиза, че балканските езикови черти се концентрират в централните географски области, докато в периферията им тези връзки винаги избледняват и отслабват. Сега нека разгледаме по-конкретно докъде се простират географски и в кои области се говорят тези езици днес.

Албански език. – Албанският език като дъщерен на илирийския, езикът на най-стария народ на Балканите – илирите, потомци на които са албанците, днес се говори в: Република Албания, Република Косово, Западна Македония, Черна Гора, граничните зони на Северозападна Гърция, енклавите на Атика и Евбея, арбрешките колонии в Южна Италия и т.н.

В сравнение с гръцкия, албанският език, като писмен език, датира от XVI век, докато от XVII век има непрекъснатата писмена традиция. Традиция, която според албанските езиковеди е много по-стара, отколкото посочват нейните писмени документи. Това се доказва с ръкописа на Теодор Шкодран от 1210 год., открит от д-р Муса Ахмет. Този документ обогатява албанските документални съчинения и променя зависимото от другите балкански езици

състояние на албанския език. Причината е, че една доста бедна до XIX век традиция се обогатява и с писмен материал. Затова може да се каже, че това е най-радостното събитие в сферата на откритията на стари документални съчинения в албанската традиция.

Албанският език, като балкански език, освен лексикалната база и граматичния материал, който е наследен от индоевропейския, съдържа в себе си и слоеве от чужди езици, като: латински, различни видове романски езици, гръцки, славянски и турски.

Езиковата територия на албанския език се разделя на: тоскийски диалект, разположен на юг и с подчертано балкански черти, и на гегийски диалект на север, който има като отличителна черта причастието и пожелателното наклонение. До 1972 год. в тези диалектни области се употребяват два варианта на писмения албански език: книжовният тоскийски вариант и книжовният гегийски. От Конгреса по правопис обаче, състоял се през 1972 год., нататък, в стандартния книжовен албански език по цялото земно кълбо се използва тоскийското наречие. Това може да се смята за най-голямото постижение в областта на науката езикознание през втората половина на XX век, въпреки че то може да претърпи еволюционни промени за в бъдеще, защото езикът е жив организъм, който непрекъснато се развива, променя и усъвършенства.

Румънски език. - Румънският език се говори на няколко езикови територии. Разделя се на четири исторически диалекта: *дакорумънски*, *арумънски*, *мегленорумънски* и *истроръмунски*. Първият се говори в Република Румъния, Република Молдова (бивша съветска република) и на малки територии в съседните държави: Сърбия и Банат. Този диалект се пише с кирилица, а

официално се нарича *молдавски* език. Вторият, който освен арумънски се нарича цинцарски или влашки, се говори в Североизточна Сърбия, на малки територии (със слаби връзки между тях) в някои поселения в Гърция (Тесалия, Епир и Македония, поселенията им са разположени предимно около Грамос, Пинд и Олимп), в Южна Албания, в Македония (Крушево, Битоля и т.н.) и в България. Днес се вярва, че има около 350 000 арумъни на Балканите. Макар и да нямат писмена традиция (в миналото като писмен и културен език използват повече гръцкия), арумъните (скотовъдци и търговци) са играли важна роля, давайки будни интелектуалци в средите, в които живеят в историята на всички балкански народи. Що се отнася до мегленорумъните, те са малка етническа група (няколко хиляди), която населява равнината Меглен на десния бряг на р. Вардар. По-голямата част от обитаваната от тях област влиза в територията на Гърция, останалата – в територията на бившата Югославска република Македония. В наши дни мегленорумъните живеят и в други балкански страни, като Турция и Румъния, а една част по време на гражданската война в Гърция през 1946-1949 г. се установява в различни страни в Европа. Названията *мегленорумъни* или *мегленити* са се наложили в научната литература. Те самите се наричат *власи*, така както ги определят и народите, сред които живеят.³³ Този идиом, който постепенно изчезва под обкръжаващото влияние на балканските езици, все още пази следи от инфинитив. Последният четвърти диалект (истрорумънският) се говори от не повече от 800 души. Истрорумъните обитават полуостров Истрия в границите на Хърватия: на северозапад от гр.

³³ Алексова, В., Румънска диалектология, София, 2004, стр. 103

Риека, на север и юг от планината Учка. Тази планина разделя истрорумъните на две групи – северна и южна, чиито говори се разграничават на базата на някои характерни особености. Тази група романоезично население живее в чуждоезиково обкръжение и представителите ѝ са билингви. В днешно време се занимават със земеделие, докато в миналото са били предимно пастири. Истрорумъните нямат (истро)румънско самосъзнание. Обикновено се определят като хървати и в редки случаи – като румънци и италианци.

Етнонимът *истрорумъни* е използван само в научни изследвания. Самите те се наричат власи, или по името на селището, в което живеят. Италианците и хърватите ги наричат *ciribiri* (вероятно заради изговора на думите *cine* и *bine* – с ротацизъм на интервокалното **-n** -).³⁴

Първите текстове за дакорумънския датират от XVI век. До XIX век в Румъния като книжовен език се използват старославянският и гръцкият, а на север (в Ердел) и унгарският.

Гръцки език. - Гръцкият език се говори основно на територията на гръцката държава и на част от остров Кипър. Той е пряко продължение на старогръцкия, но не на народните му диалекти. В продължение на почти 3000 години е езикът на големите цивилизации в Древността, както и на Източната римска империя и на византийските държави.

В периода на Византия и Османската империя гръцкият език играе ролята на езика на търговията и извън етническите гръцки граници. Освен народните говори, новогръцкият познава и два варианта на книжовния език: *καθαρεύουσα* (катаревуса) „чистият език”,

³⁴ Пак там, стр. 114

чиято граматика и лексика са близки до традицията на писмения народен език и *εδηοτικη* (димотики) „народният език“, който е по-близо до разговорния гръцки език и основно се опира на него. Това явление се нарича *диглосия* на новогръцкия.

Български език. – Българският език се говори на територията на Република България и в няколко малки области на съседни държави. Днешният книжовен български език се формира през XIX век.

Македонският език се говори в Република Македония, в Егейска Македония в Гърция, в Пиринска Македония в България и в Албания. Днешният книжовен македонски език се формира през XIX и XX век.

В същото време колкото и подобни да са **хърватският** и **сръбският език** (текста е sa i përket gjuhës kroate ose serbe), може да се каже че за език от балканския съюз могат да се смятат торлашките говори в Югоизточна Сърбия, щокавският диалект участва само по периферен начин. С неговото разпространение на запад и северозапад се разпростират и някои черти от балканските езици.

Турският език в европейската част на Турция и в oazat? в България, Македония, Косово и Румъния може да се смята за „приложен (bashkangjitur е в текста) член“ на балканския съюз. Както обърна внимание А. Ковачец, турският език на база на звуковите особености и граматичната структура съответства на един напълно различен езиков тип. Обаче за всички езици на Балканите той играе ролята на лексикален и фразеологичен източник. Турският е важен, защото в продължение на пет века е езикът на управляващите маси, езикът на държавната

администрация и, в сравнение с гръцкия, се използва и като език на международното споразумение.

Освен гореспоменатите езици, които и до днес са в употреба, на Балканите се говорят още и *ромски* и *евреоиспански/шпаньолски*, донесени тук през Средновековието. Обаче тези езици не се говорят в компактни области. Връзката между тях се осигурява благодарение на номадското движение и на неговите говори. По време на Османската империя се осигурява сравнителното единство на еврейския от Испания с езиците на Балканите. Осигурява се една непрекъсната връзка между търговските колони на *сефаратите* (евреите), като се започне от Янина, Костур, Битоля, Дубровник и Сараево и се стигне до Белград, Букурещ и Истамбул. Както се знае малките общности са задължени да говорят езиците на народите с които живеят, затова благодарение на билингвизма приемат да използват в езика си (ромски, евреоиспански) централни балкански особености, като заместването на инфинитива с *да-конструкция*.

В самото начало албанците използват латинската и гръцката азбука, но имаме случай на употреба и на арабската азбука.

Специален интерес представлява различаването на „истинските” балканизми, които срещаме в централната част на балканските езици: *албански, български, румънски, македонски*. Ако срещаме една особеност само в два балкански езика, които имат пряка връзка (напр. българският и южният сръбски), те от гледна точка на балканските езикови връзки не могат да се смятат за *балканизми*. В нашето изследване ние се интересуваме от същинските балканизми, а не от онези които се срещат в по-малък

брой езици и са периферни в тази среда, а може и да са случайни съвпадения.

На базата на всичко, което беше казано дотук, според Екрем Чабей *балканското езикознание*, като специална наука, се ражда като резултат от вековните връзки на езиците в земите на Балканския полуостров, които бидейки в постоянен контакт придобиват общи черти. Тези черти се превръщат след това в обект на изследване от една специална наука *балканско езикознание или балканистика*, а изследователите на тази научна дисциплина, които се наричат *балканолози* се занимават с балканоложки изследвания.

Балканското езикознание, като специален клон на езикознанието, не е толкова старо. За негови основоположници се смятат: Ф. Миклошич, Г. Майер и Х. Шукарди. Освен тях в по-късни времена, Г. Вайганд и Кр. Санфелт също записват имената си сред основните представители на тази дисциплина. В същото време будните албанолози: Х. Педерсен, Н. Йокл, П. Кречмер, К. Талиавини, Е. Чабей и много други са и будни изследователи на балканското езикознание. Според Екрем Чабей, а и други лингвисти, има няколко общи черти между балканските езици, които се развиват постепенно, с течение на времето и които всъщност ни позволяват да говорим за Балкански езиков съюз. Тези черти са следните:

1. *Задпоставеният член* – той е общ за албанския, българския, румънския и македонския език. Ето няколко примера: алб. *mal-i* ‘планина-та’, *ujk-u* ‘вълк-ът’, *fishë-a* ‘поле-то’; рум. *munte-le* = *mal-i*, *lup-ul* = *ujk-u*, *arë-a* = *вода-та*; бълг. *кон-ят*, *планина-та*, *вода-та*. Тук се наблюдава по-голяма близост между албанския език и

румънския език, отколкото между албанския и българския. Това е така, защото албанският и румънският имат общ и предпоставен член, доказателство за което са тези примери: алб. *njeriu i mirë*, рум. *omul cel bun* ‘добрият човек’ или алб. *njeri i vjetër*, рум. *omul cel bătrîn* ‘стар човек’ и др.

Според Е. Чабей задпоставеният член в албанския език се формира в праисторическия период на този език. Това се доказва и от данните, които дава Педерсен, а именно че днешното окончание на акузатива в единствено число –*në* като в *nusenë* ‘булката’ съдържа старото окончание от индоевропейския език – *n+tam*, което е показателно местоимение. Това фонетично развитие на *nt* в днешното *n(ë)* е от преди римския период на албанския език, защото латинското *nt*, което е по-ново, не е асимилирано в *n*, а само в *nd* като в *couventus = kuvend* ‘разговор’. Обратно, предпоставеният член в албанския език, според Чабей, е по-късно образуване, развило се от повторение на задпоставения член при сандхи, т.е. вътре е думата. Това е характерно и за днешната фаза на езика, в която се пише (и отчасти се говори) *malit të lartë, bariut të malit*, и век по-рано се е казвало и говорило така. От тези примери може да се представи процесът на раждането на предпоставения член и на прогресивното му разпространение, затова има възможност и румънския, в една част от лексикалния си фонд и в членовете си, да следва начина на употреба на албанския език.

2. Друга обща черта на балканските езици, която включва също така гръцкия, някои югоизточни сръбски говори и турския, са **аналитичните степени за сравнение на прилагателните имена**. Ето някои примери: *i mirë, më i mirë, më i miri* (албански език); *bun, mai bun, cel mai bun* (румънски език), *добар, подобар, најдобар*

(македонски език), преводът на които съответства на българското: *добър, по-добър, най-добър*. Докато на гръцки език се използват синтетични форми за степенуване, напр.: *καλός, πιο καλός, αριστός* ‘добър, по-добър, най-добър’. Този начин за степенуване на прилагателните имена е типичен за всички романски езици, така че може да се е възприел от тях. Гръцкият език, запазвайки суплетивните форми на сравнение, стои по-близо до романските езици. Хърватският и сръбският в по-голямата част от своите територии остават извън БЕС, а румънският с тези балканизми се отделя от романските езици по същият начин както българският и македонският от славянските езици.

3. Начинът, по който се образуват числителните редни имена от 11 до 19, също е обща черта на балканските езици. В българския език, македонския, както и в другите славянски езици, албанския и балтийските езици тези числителни редни се образуват на базата на следната конструкция: *название за единица* + предлог ‘*на / върху*’ + *deset*. Ето няколко примера: бълг. ез. *единадесет*, рум. ез. *unsprezece*, алб. ез. *njëmbëdhjetë*. Унгарският език също образува числителните си имена по модела на балканските и славянските езици, но при него конструкцията е обърната, напр.: *tizenket* ‘дванадесет’ е 10 върху 2, а не 2 върху 10, както е при балканските и славянските езици. Докато в другите балкански езици: *двадесет, четиридесет*; рум. ез. *douăzeci, patruzeci*, т.е. числителните редни след деветнадесет се образуват по идентичен начин, в албанския език тези наименования са съвсем различни: *njëzet* ‘20’, *dzyzet* ‘40’. Останалите като 50, 60 и т.н., обаче са същите.

4. В някои балкански езици инфинитивът е изчезнал и е заместен с подчинителна конструкция, т.е. *да – конструкция*. В албанския

език имаме: *dua të shkojë* ‘иска да отиде’. Тази особеност се наблюдава и в новогръцкия, българския, румънския и македонския език. Гегийският диалект на албанския език, т.е. Северна Албания, познава и друг начин за заместване на инфинитива, а именно чрез деепричастието, което се образува от: предлога *me* + причастие: *me shkue* ‘отивайки’, *me punue* ‘работейки’ и т.н. Е. Чабей подчертава, че и в тоскийския този инфинитив се появява спорадично, свидетелство за което са изразите: *domethënë* ‘тоест’, *dukmeqenë* ‘.....’ и някои други. Така днес деепричастието не го срещаме нито в новогръцкия, нито в българския и македонския, нито в арумънския, нито в сръбските говори в Тимок и Призрен.

5. Аналитичното бъдеще време, т.е. построяването на бъдещото време с помощта на глагола *dua* ‘искам, желая’ на мястото на *kam* ‘имам’, в албанския език е тясно свързано с изчезването на инфинитива като балканска характеристика. Това явление е характерно и за българския език, румънския език, гръцкия език, македонския език, за щокавския и чакавския диалект на сърбохърватския език. Според Чабей това бъдеще време произлиза от формата *dua*, но може да има и форма за трето лице. От изследването на диалектните говори се вижда, че в гегийския надделява построяването на бъдеще време с *kam* + деепричастие, а в тоскийския с *do* ‘ще’ + подчинителен съюз. Оказва се обаче, че двата диалекта на албанския език познават и двете форми. Например гегийският в сравнение с формата *kam me shkue* използва и формата *do të shkojë* ‘ще отиде’, а тоскийският срещу формата *do të shkojë* използва *kam për të shkuar*, която повече изразява задължение, нужда в бъдещето. Този тип бъдеще време използват, както споменахме вече, и другите балкански езици: *ще бъдеш* в

българския език, *voi zice* ‘ще кажа’ *va veni* ‘ще дойде’ в румънски, *ke odam* ‘ще ходя’ на македонски и т.н.

6. Балканските езици могат да се похвалят и с един общ лексикален фонд, в който влизат думи от: латински, гръцки, италиански, турски и славянските езици. С две думи това са езиците, които са взели участие във формирането на езиковото единство на Балканите. Подразбира се, че не винаги всички балкански езици имат сходни характеристики. Един път срещаме обща характеристика в два езика, друг път в три, а понякога и в много повече езици. Затова в речника на балканските езици могат да се разграничат няколко общи слоя в лексикалния фонд. Според техния брой и географското им разположение в балканското пространство, за най-важна общност на лексикалните балканизми може да се смята лексиката с гръцки произход. Причината за това е, че в римския период и по-специално в периода на Византия гръцкият е езикът на културата и обществената комуникация. В периода на Османската империя има също забележими влияния в областта на лексиката.

7. Фразеологичните прилики в балканските езици също са много на брой. Като доказателство за наличието на тези прилики, Екрем Чабей представя следните примери: *plakat* (алб. ез.), *babele* (рум. ез.), *бабини дни* (бълг. ез.), *οι μερες της γριας* (гр. ез.); *i bie më qafë* (алб. ез.), *îmi cadu pri zverca* (арум. ез.), *επεσε στο λαϊκο μου* (гр. ез.), *до гуша ми дойде* (бълг. ез.); *i bardhë* ‘щастлив’ и *i zi* ‘без късмет’ ги срещаме във всички балкански езици. Примери за това: *parja e bardhë për ditë t’ zezë* (алб. ез.), *бели новац за црне дане* (сръбски език), *бели пари за черни дни* (бълг. ез.). В балканските езици се използват и следните общи изрази за ‘мълча’: *mbeti pa gojë* (алб.

ез.), *остаде без уста* (сръбски език), *ramăse fără gură* (рум. ез.), *останал без уста* (бълг. ез.) и т.н. Можем да намерим стотици примери във всички балкански езици по едно и също време.

8. Що се отнася до балканския фолклор тук също можем да говорим за общи черти, както в преданията, приказките, пословиците, поговорките, така и в народните песни, музиката, музикалните инструменти, начина на танцуване и т.н.

В областта на балканския фолклор Е. Чабей отделя работата на германския езиковед Карл Дитрих, който от 1902 год. прави сравнително изследване на балканския фолклор. Той прави това, проследявайки общите елементи и мотиви, каквито са: *разицъфтя ябълката, разицъфтя крушата, падна роса и zbuti dhënë?*, или общите метафори и сравненията, които се използват, за да се изтъкне красотата на жената: *тяло като фиданка, вежди гайтани, нос като свещ, зъби като бисери* и т.н. Това са метафори с ориенталски корен, които проникват в балканския фолклор чрез Византия. Така и турската дума *oda* 'стая' прониква във всички балкански езици: алб. ез. *odë*, рум. ез. *odaie*, македонски език *одаја*, бълг. ез. *одая*. Съответната дума се разпростира и в арум. *одă*, а в гръцки е диалектна форма. Общи черти в балканския фолклор са и различните образи от народното поверие, като: *най-красивата на земята, мотивът за мъртвия брат, който се вдига от гроба, за да изпълни дадената дума, мотивът за зазиданата в основите на мост или друга сграда жена* и др. За тях съществуват множество изследвания. Това са остатъци от езическите вярвания и обичаи, които са се запазили и до днес и са залегнали в основите на Християнството и Исляма.

9. Към общите черти в културата на балканските народи се отнасят и някои етнографски елементи: народни обекти и носии, както и някои митологични образи. Затова „във фолклора на балканските народи се преплитат стари и нови пластове, както в езика. Познавачът поема отговорността да ги разпознае и отдели”, завършва Е. Чабей.

10. Накрая не трябва да забравяме, че през вековете се развива и общ балкански манталитет, който си има главен и второстепенен облик. След формирането на независимите „национални” балкански държави не е възможно да бъдат спрени процесите на балканска езикова конвергенция. Причината за това е много проста: независимите съседни държави с желание поддържат съседските си взаимоотношения, защото това е от съществено значение за развитието на тяхната търговия, култура и икономика. Така взаимните езикови влияния или контактите на езиците, които се говорят в една географска територия, често може да се обяснят и с други въшноезикови фактори. Затова този въпрос иска да бъде изследван и от гледна точка на обществения и културен контекст, като се започне от социологическите особености, които водят право до езиковите контакти в едно общо географско пространство, стигайки така до общите езикови черти. Те с времето привличат вниманието на различните езиковеди и учени, като специалното единство на езикознанието е изразено с термина *Балканско езикознание*.

Трета глава

Приноси в литературата и фолклора

1. Обобщения за литературата и фолклора

Като се има предвид, че Екрем Чабей е познат преди всичко като езиковед, може би не са много тези, които знаят, че той се занимава доста и с албанския фолклор и литература. В този случай не става дума само за изследване на народното творчество и литература, защото един езиковед, особено един историк на езика, трябва много задълбочено да се занимае с тях, за да извади оттам необходимият за своите езикови изследвания материал. В случая с Е. Чабей не става дума само за доброто познаване на фолклора и на писмените произведения на литературата, но и за изследване на проблемите на народната култура и албанската литература, в много случаи разглеждани и сравнявани с литературата и културата на другите народи, особено на тези от Балканите. Бихме могли да твърдим, че през първите години от своята дейност Е. Чабей се занимава почти в еднаква степен, както с проблемите на езикознанието, така и с проблемите на фолклора и литературата, особено с тези на фолклора. Така например още в своята докторантура (1933 г.) той включва една глава с диалектни текстове, сред които нарежда, както приказки, така и *„Балада за малкия Костадин”* и *„Възкръсването на Лазар”*. Освен това в текста *„Елементи на албанското езикознание и литература”* отделя много място на устните и писмените произведения, като изразява и своята висока

оценка за тях.³⁵ Под внимание трябва да се вземе и монографията му „*За произхода на албанската литература*” (1939 г.), в която всестранното проучване на народната поезия заема главно място, както и статиите му: „*Песни на Ленора в албанската народна поезия*” (1934 г.) и „*Мъничкият Костадин и завръщането на Одисей*” (1937 г.). И в по-късен период, когато се посвещава с толкова усърдие на проблемите около историята на албанския език, този езиковед хуманист продължава да показва голям интерес, както към фолклора, така и към художествената литература, но по-специално към фолклора. Е. Чабей е убеден, че езикознанието и фолклора „са две научни области, които трябва да вървят ръка за ръка и резултатите от едната наука да влизат в работа на другата.”

Доказателство за големия му интерес към албанския фолклор и литература са многото изследвания и статии, освен гореспоменатите, в които той стига до извода, че те представляват само една органическа част на стария начин на живот в Албания и не могат да бъдат разбрани ако не се разглеждат „като продукт и функция на този живот”.

Както стана дума по-горе, езикът, фолклорът и литературата се състоят от множество пластове. За употребата на един стар предтурски пласт в албанския фолклор Е. Чабей се опира на данните от народната поезия на арбрешите в Италия, които се изселват от Албания и Морея. Те запазват не само някои архаични езикови форми, но и един слой стари народни песни, които взимат

³⁵ Така например на стр. 61 в това издание той пише: „Народната поезия е една от най-ценните ризници на духовния живот на нашия народ. От нея нашите поети са намирали и за в бъдеще могат да намират непресъхващи източници на вдъхновение.” И по-долу на стр. 62: „Интересът към нашата народна литература е породен и от желанието тя да се изследва във връзка с литературите на другите народи на Балканите. Тогава могат да бъдат намерени връзките на нашата поезия със старата гръцка поезия, връзките на тоскийските песни с новите песни на Централна Гърция, близостта на поезията на планините с южнославянските песни, албанското родство с народната румънска и по-специално арумънска поезия.”

със себе си предците им, когато трябва да напуснат родните си места. В тези песни присъстват имената на легендарни и исторически герои, като: *Петър Войвода, Радован, Ник Пета* и др. Освен това се възпяват и първите битки на албанците срещу турските окупатори. За да докаже древността на тези песни, Е. Чабей излага и някои други аргументи, като: факта, че тези стихове се пеят, както от арбрешите в Калабрия, така и от тези в Сицилия, въпреки че са изолирани и нямат контакти помежду си; стиховете на тези песни не са в рима и с определен брой срички, както стиховете на народната италианска поезия; тежката, емоционална византийска мелодия е друго доказателство за тяхната древност. Освен това някои от тези стари арбрешки песни възпяват мотиви, които срещаме и в някои стари песни от Албания.

Екземпляр Чабей изказва мнение и по въпроса за древността на епическите песни от Северна Албания, като цикъла за Муйо и Халил, Георги Елез Алиа и др. Той сравнява някои нови елементи, като ислямизирането на имената на персонажите, с някои стари характеристики, каквито са имената, състоящи се от три части (Георги Елез Алиа), които представят стара албанска традиция, която се среща и на юг. В този случай Е. Чабей разсъждава и върху това, че начинът, по който се изпълняват тези песни – с гусла – също е много стар. Що се отнася до мелодията им, според него, за планинеца от север това е „музикалният символ на самотния дом, на самотното му съществуване”. По нататък добавя, че „тези мелодии не са друго освен възглас от далеч, който трябва да бъде чул и който е характерен за всички планински народи.”

Той засяга и спорният проблем за източника на тези епически песни, които се срещат, естествено със сходства и разлики, и сред

босненците. В този случай той извежда на преден план не само важната роля отредена на албанския епос, но и еволюцията, през която преминават песните от този цикъл с течение на времето, особено по време на османското робство. Въпреки тези разбираеми различия, същността на мотивите на тези песни е древна.

Както споменахме по-горе, Е. Чабей се занимава и с конкретни теми от албанската поезия в публикуваните за фолклора изследвания. Едно от тези изследвания носи заглавието „*Мъничкият Костадин и завръщането на Одисей*”. В тази песен се разказва затова как три дни след сватбата си Костадин трябва да отиде на война. Той иска от младата си жена да го чака девет години и девет дни и в случай, че не се върне в рамките на този период, да се омъжи за друг. Жена му изпълнява дадената клетва, но след като минават девет години решава да се омъжи за друг. В това време Костадин сънува лош сън и се връща веднага в родното си място. Отива в църквата, на портата на която виси сватбения венец, жена му го разпознава по един белег и той я грабва от сватовете.

В своето изследване Е. Чабей се съгласява с изразеното преди него мнение затова че и в Албания има подобна песен, но вместо Костадин герой е Аго Имер. Той отива и по-далеч като свързва централният мотив на тази песен със завръщането на Одисей в Итака, където го чака съпругата му Пенелопа и го разпознава по един белег на тялото му. Екзем Чабей изброява шест пресечни точки между легендата за Одисей и тази за Костадин: а) както Одисей, така и Костадин отиват много млади на война и оставят верните си съпруги у дома; б) след дълъг период от време (20 год. за Одисей и 9 год. за Костадин), около Пенелопа се събират накуп

много кандидати, които искат тя да се омъжи за един от тях, съпругата на Костадин също за малко да се омъжи за друг; в) и двамата в началото не ги разпознават, когато се връщат от война; г) съпругите и на двамата ги разпознават по един белег на телата им; д) Одисей се бие срещу своите съперници, а Костадин иска да не се стига до кръвопролитие; е) локализирането на мита за Одисей в Итака доказва, че той е един герой от Северна Гърция, т.е. място, което е било в контакт с илиро-албанските племена. След това Е. Чабей се спира на спорния въпрос за произхода на Одисей, когато няколко изследователи свързват с епирските прадеди, а не с гръцките.

Когато проучваме всестранната дейност на Е. Чабей, силно впечатление ни прави първата негова статия от 1929 год., когато той е само на 22 год. и все още е студент. Тя е публикувана в „Нов вестник” и е посветена на Ласгуш Порадеци. В тази статия, която се основава на дотогавашното поетическо творчество на Л. Порадеци, младият Е. Чабей прави анализ и дава висока оценка на творчеството на този талантлив поет. Широката култура и дълбочината на художествената мисъл на Е. Чабей също правят силно впечатление. Той споменава накратко и някои от най-известните писатели в съвременните немска, френска, италианска, руска и т.н. литератури. След това се спира и върху въпроса за дълбочината на поезията на Ласгуш и издига нависоко „магията” на неговия поетически език.

През 1936 год. в учебника за средните училища „*Елементи на албанското езикознание и литература*” Е. Чабей не само дава информация и изказва мнения за албански и арбрешки поети, но включва и една голяма част от тяхното художествено творчество.

След това през 1938-1939 год. той издава и едно голямо изследване: „*За произхода на албанската литература*”, където са разработени различни въпроси.³⁶ Сред тях основно място заема народната поезия. Спира се накратко върху албанската литература, но отбелязва, че развитието ѝ ще бъде изложено по-нашироко във втората част, която не знаем да е публикувана някъде. В кратката част, която е издадена, авторът излага няколко въпроси с общ характер, като: влиянието на народната поезия върху художествената литература на балканските народи, политическият цвят на тези литератури, разделянето и класифицирането на произведенията на албанската литература.

Що се отнася до първия въпрос, Е. Чабей изразява мнението, че народната поезия влияе много силно върху писателите от различните държави на Балканите. Дори твърди, че „като цяло тези поети произлизат от естествената почва на народната поезия.”³⁷ В същото време обаче казва, че произведенията на художествената литература „са много пъти просто народни песни”.

Политическият цвят на художествените произведения на балканските писатели, авторът обяснява с „особените общественно-културни обстоятелства” в техните държави. Той добавя, че „На поета като на духовен водач тук обикновено му се пада и ролята на национален апостол, често пъти е принуден да заменя перото с пушка, има и поети, които знаят много добре да боравят и с двете оръжия.”³⁸

³⁶ В тази монография, публикувана в *HD* 12/1938, 1, 2, 3-7/1939, са разгледани следните въпроси: 1. География и характер на мястото. 2. Названието на народа. 3. Центробежни сили в историята и характера на албанския народ. 4. Чужди течения (кратко). 5. Албания между Запада и Изтока (кратко). 6. Племена (кратко). 7. Консервативният характер на планинските зони на страните. 8. Единството на народа и народният дух. 9. Народна поезия. 10. Литература.

³⁷ Виж *HD* 3-7/1939/177

³⁸ Виж пак там, стр. 173 v.

Що се касае до разделянето на албанската литература, Е. Чабей мисли, че това не трябва да става на база на историческите периоди, а на база на „културните и литературните кръгове”. В резултат на което той отделя четири културни и литературни кръга: *Католическият кръг в Северна Албания, Итало-албанския кръг, Православният кръг в Южна Албания* и накрая *Националната литература през XIX век.*

2. Критични статии, посветени на видни албанци

Интересът на Е. Чабей към Йероним де Рада, както и този към Ласгуш Порадеци, започва на 22 год., когато той е студент в Австрия. В една непубликувана статия със заглавие „**Един непознат труд на Де Рада**”, след като извежда на преден план, че „и днес безсмъртният дух на този арбрешки колос се бори с глухотата на времето за голямата слава, която му се полага”, той споменава един неизвестен труд на големия арбрешки поет. Става дума за превода на IX-тия разказ от I-вия ден на „Декамерон” на известния през XIV век италиански писател Джовани Бокачо. Интересното е, че Де Рада е направил превода на диалекта на своето село. Освен тази статия, която не е публикувана, Екрем Чабей посвещава и доклад на поета, чието заглавие е: „**Домашното огнище и светът в поезията на Де Рада**”.³⁹ За него ще стане дума по-нататък.

Най-хубавият труд на Екрем Чабей в областта на литературата, остава без съмнение краткият доклад, посветен на литературната дейност на Фан Ноли. В него е представено накратко голямото дело

³⁹ Публикуван в специален том, озаглавен: „Йероним де Рада”, по случай 150-та годишнина от рождението му, Тирана, 1965 год.

на Фан Ноли като писател и преводач на световни образци. Е. Чабей изразява своето възхищение и преклонение пред талантливия писател, и дава заслужено висока оценка на постиженията му.

Интересът на албанския езиковед към литературата се поражда и от няколко есета върху превод на стихове на известни поети, направени от самия него. Става дума за сонета на Данте, посветен на Беатриче и за стиховете: „*Песен на нощта*” от Н. von Fallersleben, „*Тежка сянка*”, „*Ръка на жена*” на Th. Storm. Прекрасният превод на тези стихове в синхрон с правилата на метриката на албанския език е ясно доказателство и за поетическия талант на преводача. Е. Чабей превежда от немски език и романът „*Бамби*” на австрийския писател Феликс Солтън. Романът е публикуван най-напред през 1960 год., а после е преиздаден през 1989 год.

По-горе споменахме, че ще разгледаме подробно доклада на Е. Чабей за Йероним де Рада. Освен него ще разгледаме детайлно и критичните му статии за Фан Ноли и Ласгуш Порадеци.

Докладът е посветен на 150-та годишнина от рождението на един от най-извисените представители на арбрешкия елемент в Италия. Йероним де Рада (1814-1903) обогатява албанската литература с един нов свят, с мотиви и оригинални образи, които възкръсват от най-древните епохи от историята на албанския народ. Над всички обаче стои поемата „*Милосао*”, една от маргаритите в албанската литература. Това е идилична поема с романтическо вдъхновение, пропита от началото до края с наивно-архаичната поезия на албанските рапсодии в Италия. Освен поет Де Рада е и фолклорист, журналист, езиковед, учител, патриот в най-високия смисъл на думата. Казано накратко, той съчетава в себе си всички

онези качества, които се приписват и които се очаква да притежават интелектуалците като него в онази епоха. Това е характерно за всички балкански държави, защото те усещат глад на такива хора, които всъщност се броят на пръстите на едната ръка. За да можем да разберем неговата фигура, Е. Чабей ни запознава с някои факти от историята на албанците, които са общи и за останалите народи. Арбрешите от Италия са от различни области в Албания и Морея, но се налага да ги напуснат, за да избегнат османското иго. По този начин те успяват да съхранят обичаите, вярата, носиите, песните и танците, наследени от прадедите им. Най-важното, което съхраняват е езикът. Той се отнася към най-стария тип на тоскийското наречие. Те и до ден днешен носят в себе си духа на албанското огнище, на патриархалния селски живот и го пренасят в големите градове на Италия, от чиито живот са част сега. Така че Йероним де Рада представлява симбиоза между балканския манталитет и латинската цивилизация. Това си проличава и в поезията му, където се преплитат образи и мотиви от живота на арбрешкото село и световните идеи, актуални за времето, в което той живее. Това време е XIX век, когато са „на мода” идеите на Френската революция, желанието за свобода и права на отделния индивид, с две думи епохата на Романтизма. Разбира се, както знаем, идеите на Романтизма се трансформират на балканска почва и в съчетание с балканския манталитет и дух, но за това ще говорим малко по-късно.

Де Рада започва кариерата си като фолклорист, продължава изложението си Екрем Чабей, или по-точно като събирач на народни песни, които албанците от Калабрия и Сицилия пазят още от времето, когато идват в Италия. В своята същност това са

героически и лирически песни, които той поставя в съдържанието на стихосбирката: „*Rapsodiите на една албанска поема*”. Този труд е много интересен от гледна точка на външната форма и метриката. Налице са стихове без рима, характерни за италианската поезия, а ритъмът се определя от мястото на ударението и от *alternimi*? на дългите срички с кратките. Както в народната поезия и тук имаме чест преход от разказ към диалог, т.е. преминаване от епос към драма. Имената на героите също са взети от народните песни, като Радован, който е един от главните герои в във втората преработка на поемата „*Серафина Топия*”. Не бива да се мисли обаче, казва Е. Чабей, че единственото нещо, което прави поетът е да имитира, където може, народната поезия. Де Рада черпи от народните песни вдъхновение, на базата на което изгражда един нов, духовно извисен поетически свят. Освен народните мотиви в стиховете му се преплитат и мотиви от европейската класическа и модерна литература. Усеща се влиянието на поети като: Байрон, Тасо и Апулей, на древногръцкия драматург Софокъл, както и на Библията.

Единственото нещо, което ни остава да добавим към написаното от Екрем Чабей за Йероним де Рада е, че той е „*патриархът на албанската литература*” и че е първият поет на женската психика в албанската литература.

Що се отнася до краткия доклад на Екрем Чабей, посветен на Фан Ноли (1882-1965) и озаглавен „*Нашият Фан Ноли*”⁴⁰, можем да кажем, че според самия Е. Чабей делото на един писател е най-истинското отражение на неговия живот, мисъл и дух. Пътят, по който той избира да върви, винаги е повлиян, както от събитията в

⁴⁰ Взет от „*Nëntori*”, № 4/1965, Тирана.

личен, така и от събитията в обществено-политически план. В този смисъл няма нищо случайно, уверява ни Е. Чабей, в това, че Фан Ноли избира да преведе редица трагедии на Уилям Шекспир, в които борбите за социална и политическа свобода и вътрешните духовни конфликти са преплетени по такъв начин, че така не могат да бъдат открити никъде другаде в световната литература. Той превежда и няколко драми на Хенрик Ибсен, „*Дон Кихот*” на Мигел де Сервантес, няколко стихотворения на Едгар Алън По, Шарл Бодлер, „*Фауст*” на Йохан Волфганг фон Гьоте и др. Не е случайно също така, че той пише историята на Скендербег и няколко стихотворения. Навсякъде в творбите му - в собствените творения и преводите – се усеща комплексният дух на писателя. Ф. Ноли е поет, който черпи сили от Майката-земя. В областта на литературата, обаче, той не е стръкче трева, което днес зеленее, а утре изсъхва, не е цвете, което днес блести, а утре увяхва. Той се представя пред нас като самотен дъб здраво вкоренен в земята. Такъв е и езикът му – той не носи аромата на цветята, а мирисът на земята. В тази поезия се вижда, че албанският език може да е груб, но силен в грубостта си.

Смъртта на този рядко срещан човек, завършва Екрем Чабей, отприщва вълна на отчаяние по целия свят, където има албанци. Но това не е отчаяние в истинския смисъл на думата, защото Фан Ноли не е личност, която може да бъде забравена, чиито думи могат да бъдат отнесени от вятъра. Той ще продължи да живее в сърцата на албанците и в бъдеще време.

Представяйки на вашето внимание изследването на Е. Чабей за Ласгуш Порадеци (1899-1987) със заглавие: **„Върху поезията на**

Ласгуш Порадеци⁴¹, сме длъжни да отбележим, че дотогава никой не се е занимавал естетически с поезията на този новатор в албанската поезия през 30-те год. на ХХ век. Това, което го отличава от другите преди него е дълбочината. Той е най-задълбоченият творец на стихове, писал някога на албански език. Поради това неговата поезия е сложна за разбиране и затова не е проучвана дотогава. Екрем Чабей го нарежда до поети като: Шарл Бодлер, Пол Валери, Пол Верлен, Стефан Маларме, Артюр Рембо във Франция, Габриеле д'Анунцио, Джовани Пасколи, Джозуе Кардучи в Италия, Райнер Мария Рилке в Германия и Сергей Йесенин в Русия. Това са поети, които са продукт на новото време, какъвто е и Л. Порадеци. Освен дълбочината, другото характерно нещо за него е, че не е поет в истинския лирически смисъл на думата. Стиховете му не са пропити със сладка мелодия, а приличат повече на драми, на малки трагедии; състоят се от: пролог, първо действие на драмата, кулминация на драмата, след това като морска вълна идва „старческата песен”, пада, пада, пада, след като е победила изтормозения напразно дух, анализира произведенията му Е. Чабей. Неразбирането на стиховете му, тъмнината, в която са обгърнати те, не е несъвършенство. Напротив, стихотворенията му представляват елемент от всички задълбочени произведения в света: от индианските поеми, до днес. В края на краищата всяка дълбочина е тъмна и не е виновен този, който я е открил, а ограничената публика, казва Е. Чабей.

Ласгуш Порадеци е първият албански поет, който се отличава с търсене на индивидуална образност и подчертан интерес към формалния изказ. Той е и първият албански поет, който

⁴¹ Взет от “Gazeta e re”, 22 февруари 1929, стр. 3

провъзгласява, че поезия не може да се твори само с идеи, а преди всичко с художествени средства. Особеното в творчеството му е ролята на *метафората*. Метафората е елемент от всички съставни единици в произведенията на автора: стих, строфа, цикъл, сборник. Тя се появява от най-простото метафорично значение на дадена дума, през предпочитаната метафора, изразена от родителен падеж в албанския език, до метафората, която свързва цяла фраза, за да се превърне в концепция на строфата. В резултат на всичко казано дотук, Л. Порадеци е творец труден за анализ и превод. Концепциите му са недостижими все още за албанската критика. Изключение правят разработките на косовския поет и изследовател Сабри Хамити.

3. Албанците между Запада и Изтока

Като говорим за приносите на Екрем Чабей в областта на литературата, не може да подминем с лека ръка трудът му: „Албанците между Запада и Изтока”. Във втората част на тази книга той ни запознава със същността на Романтизма като течение, с проникването му на Балканите и със състоянието и историята на албанската литература. Ще разгледаме накратко въпросите в реда, в който ги изброихме по-горе, т. е. както ни поднася информацията Е. Чабей, и ще видим мнението му по тези въпроси.

През XVI век в Италия, започва изложението си Е. Чабей, се развиват две големи течения, които обхващат всички сфери на човешкия живот: изкуството, начина на мислене, светогледа и т.н. Става въпрос за Хуманизма и Ренесанса. Те обхващат цяла Западна и Източна Европа. Що се отнася до Югоизточна Европа проникват в двора на тогавашния унгарски крал Матия Корвинус и в

хърватската държава, доказателство за което е произведението „Осман” на Иван Гундулич. След това идва ред на Реформацията и Контрареформацията, които по своята същност са движения, насочени срещу католическата църква. И стигаме до XIX век – времето на Романтизма. От всичко казано дотук, можем да направим следното обобщение: Хуманизмът, Ренесансът, Реформацията и Контрареформацията не проникват сред народите на Балканския полуостров. Причините за това са следните: а) географската отдалеченост; б) условията, в които са принудени да живеят през този период балканските народи – османското робство; в) освен това населението в тези държави принадлежи към лоното на Гръцката православна църква, вяра срещу която новата доктрина (Реформацията) не се бори. Що се отнася до Романтизма, той прониква на Балканите, макар географската отдалеченост, но претърпява сериозна трансформация по отношение на целите и идеите, с които прониква, продължава Е. Чабей.

Романтизмът, както Хуманизмът и Ренесанса, преди да се превърне в школа в началото на XIX век, с център Германия, и преди да се появи названието „романтик” през втората половина на XVIII век, представлява просто духовна атмосфера и дух на времето. Той се възпроя срещу нормите на Класицизма. Негови създатели са: отец Томас, Макферсон, Йохан Волфганг фон Гьоте, Едуард Янг, Жан-Жак Русо, Йохан Готфрид фон Хердер, Уго Фосколо, Лорд Байрон и много други. Както се вижда тези известни творци са от: Англия, Франция, Германия и Италия, т.е. пак говорим за Западна Европа. Основните характеристики на Западноевропейския романтизъм са: бягство от действителността, която причинява само болка, във въображаеми пространства и

далечни земи; романтиците са разочаровани от реалността, в която са принудени да живеят, от нравите и порядките на своите сънародници и се обръщат към миналото, по-точно към Средновековието; тяхното огромно разочарование прераства в борба за свобода и права на човека, т.е. поетът освен творец е и борец; бунта на отделния индивид срещу обществото, т.е. конфликтът между човека като единица и целия свят; епическата форма е любима на романтиците, пише Екрем Чабей.

Защо Романтизмът, за разлика от другите западноевропейски течения, успява да проникне, макар и трансформиран, на Балканите? Отговорът е много прост: говорим за един период, когато съвестта на поробените балкански държави започва да се пробужда, започват да се осъзнават като отделни нации, със собствен език, култура, обичаи, нрави, национално самосъзнание дори. Започват да говорят за борба срещу поробителя, тук донякъде имаме пресечна точка с Романтизма, макар и да става дума за друг тип борба. Когато османците идват на Балканите, унищожават духовните водачи и интелектуалните кръгове на всички нации на полуострова, говорим за XV- XVI век (времето на Хуманизма и Ренесанса). През XIX век вече един определен кръг хора, макар и малко на брой, получават образование в университетите на западноевропейските държави, като Австрия, Франция, Германия, Русия. С две думи там, където се зараждат, или имат широк отзвук, модерните течения. Попадат под тяхното влияние и донасят със себе си идеите им, завръщайки се на родна земя. До този момент не са имали подобни възможности, но в този период и Османската империя вече не представлява онази мощна машина, която пет века господства на Балканите. Всичко това съвпада с епохата на

Романтизма – XVIII-XIX век. Това много благоприятства навлизането на Романтизма тук, защото той идва с идеята за промяна на статуквото. В какво обаче се изразява разликата и каква е трансформацията, която претърпява това литературно течение на наша почва? Светлина върху този въпрос хвърля Е. Чабей. Първото нещо, което прави впечатление е, че това ново литературно течение донася със себе си като цяло едно възраждане на литературата по тези земи. Докато в Западна Европа Романтизмът само отбелязва нова литературна епоха, която заема мястото на тази преди нея, защото това са земи с много голяма, силна и непрекъсната литературна традиция, в Югоизточна Европа, като изключим литургичните текстове, в този период не съществува литература в истинския смисъл на думата. Съкровищата на народната поезия са останали необработена земя. Така че заслугата на Романтизма е двойна: от една страна изважда от пепелта народната поезия на тази част от Европа, а от друга дава подтик за зараждането на литература изобщо. Разликите между Романтизма на запад и този на изток, се базират на начина на мислене и на нивото на култура на народите по тези земи. В резултат на което липсва философската основа на поезията; култа към индивида, противопоставящ се на заобикалящия го свят; бягството от действителността; блаженството в чувствата; живота в съня, олицетворен от магическата нощ, осветена от луната; култа към жената, която играе важна роля през този период на запад; няма ги религиозното чувство и мистичният идеализъм. Ако Романтизмът губи по отношение на поетическото съдържание, то печели от обществено-политическа гледна точка твърди Екрем Чабей. Националната идея, която заляга в основите на Романтизма по тези земи, се превръща в

основна отлика на всяко романтическо стихотворение. Това е резултат от историческите условия по тези земи. Тук живеят народи, които страдат векове наред под чуждо робство. За тях това ново течение не представлява само литературна пролет, но то се превръща и в пролет на свободата и пробуждането на самата съвест. Главната цел на народите на Балканския полуостров е измъкването от ноктите на поробителя и изграждането на национална държава, на собствена литература и неин език. Затова на поета и на писателя се гледа не само като на творци на стихове и проза, но и като на мисионери на свободата, на политически възпитатели и апостоли, много пъти и на политици, за което стана дума по-горе. Както всяко нещо и това развитие си има своите позитиви и негативи. Положителната страна се изразява в изработването на майчин език, изследването на народната поезия и фолклора изобщо. По това Романтизмът тук прилича на този в Германия. Негативите се изразяват в териториалните разпри между народите, които отравят завинаги връзките помежду им, заявява Е. Чабей.

Сега е редно да хвърлим един бърз поглед върху развитието, така както ни го представя Е. Чабей, на тази поезия във всяка една от балканските държави поотделно.

Започваме с **Румъния**, чийто език принадлежи към романските езици в индоевропейското езиково семейство. Румънската нация представлява смес между предримския етнически материал с по-късния албански и славянски елемент според албанския езиковед. От културна и религиозна гледна точка държавата някога е била част от византийската сфера на влияние. Преди разцъфтяването на литературата, както в самата държава, така и в цяла Източна и Югоизточна Европа през XIX век, в

Румъния се извършва голяма езикова реформа. Целта на тази реформа е да се редуцира дълбокото влияние на славянския език и най-вече да се замести славянската азбука с латинската. Това става през 1860 год. Под влиянието на Романтизма се развива националното чувство, което е насочено главно в посока към латинитета. Румънците започват да чувстват себе си като латински народ. Процесът на национално изграждане води до обръщане към народната поезия. Румънската народна поезия се отличава по своето нежно лирическо вдъхновение и ясната си болка (на румънски *dog*) от поезията на съседните народи, особено от българската. Фолклористи и поети като **Василе Александри** (1818-1890) събират и обработват съкровищата на народната поезия. През 1863 год. **Титу Майореску** (1840-1917) създава влиятелния литературен кръг „Junimea” (Младост) и така поставя началото на новата литература. Сред представителите на този кръг е и най-известният румънски поет романтик **Михай Еминеску** (1850-1889). У този късен представител на Романтизма откриваме мотиви от румънската народна поезия и приказка. Той успява да ги издигне до сферата на човешката природа. Освен това благодарение на него румънският поетичен език достига музикалност, която не може да бъде открита никъде другаде тогава. Когато говорим за Романтизма в Румъния не може да не споменем името и на **Григоре Александреску** (1810-1885), който върви по стъпките на Алфонс дьо Ламартин.

В **България**, продължава изложението си Екрем Чабей, обществените и политическите идеи, идващи от Западна Европа през първата половина на XIX век, пускат много по-дълбоки корени в сравнение с литературите в останалите държави. Подобна е и

ситуацията в Албания, в резултат на което първите политико-литературни дружества и първите вестници се основават в чужбина, най-вече в Румъния. Това се отнася и за двете държави. Няколко на брой са приоритетите за българския народ в този момент: възстановяване на културата, създаване на училища, изработване на учебници, независимост на народа в политическо и религиозно отношение, създаване на национална литература. Един по един тези въпроси се разрешават. През 1860 год. се създава Българската екзархия, която обуславя началото на края на господството на Гръцката патриаршия в българските земи. През 1878 год. на Конгреса в Берлин се позволява създаването на Независимото българско княжество. Що се отнася до въпроса с езика: старият славянски език трябва да се замести с национален литературен език и да се разреши проблема с правописа. В тази област най-напред работи Паисий Хилендарски, който със своя труд „История славянобългарска”, издаден през 1762 год., запалва огънят на славянската мисъл сред българите. В областта на литературата романтичното движение и тук развива националният талант, което също води до обръщане към народната песен. Първият плод на това течение е баладата „*Стоян и Рада*”, публикувана през 1845 год. в Одеса. Тя е написана в духа на народната песен и отбелязва началото на новата художествена поезия в България. На народната поезия се основават и стиховете на **Петко Славейков** (1827-1895). Певецът на свободата **Христо Ботев** (1848-1876) умира много млад в борбата срещу поробителя. Националната тема обработват: белетристът **Любен Каравелов** (1834-1879) и „*патриархът на българската литература*” **Иван Вазов** (1850-1921). За българската литература е характерна дадената дума към земята.

Гърците се различават от другите народи на Балканския полуостров по това, че тяхното национално и културно възраждане в началото на XIX век се свързва директно с древните елини. Във връзка с това те се базират на една традиция, за която трябва да кажем, че колкото им носи полза, толкова им и вреди. Когато гърците биват победени в борбата срещу турците, те се бият като християни и елини, и пак като елини ги възприема културният свят на Западна Европа, когато им идва на помощ, в резултат на което те печелят борбата за свобода. Това са ползите, които има гръцкият народ от своя елински характер. По различен начин стоят нещата с културната страна на въпроса. Тук античното наследство се превръща в пречка, особено що се отнася до въпроса с езика, разсъждава Екрем Чабей. Когато през 1830 год. се основава новата гръцка държава, гърците се заемат с изграждането на държавното единство, което се базира и на единен език. Този език трябва да е гръцкият народен език, който е естествено продължение на *койнето*, езикът на древните елини. Той обаче не се възприема от културните кръгове, които желаят в основата на съвременния литературен език да лежи архаичния атически език. Така в Гърция се създава феноменът *двуетичие* (на гръцки *диглосия*). Борбата между представителите на двата езика се продължава от **Адамандиос Кораис** (1748-1833), чиито предпочитания са свързани с атическата традиция; той е създателят на *катаревуса* (среден път между архаичния и лаичния говорим език) и от **Янис Психарис** (1854-1929), който през 1882 год. се обявява за народния език, т.е. *димотики*; той е идеолога на Демотицизма. Знае се, че езикът е инструментът на поета, затова тази борба има своите влияния и в литературата. Писателите, които пишат на народен език биват

разбирани от всички. Обратно, произведенията на катаревуса са привилегия за малцина. Поетите се вдъхновяват от героите за свобода, в резултат на което в Гърция също се създава типа на певеца и на бореца, който се среща много често в Източна Европа. Накратко казано, както и в другите балкански страни, така и тук Романтизмът развива най-силно националната страна, което води до обръщане към народните песни. Примери за това са: **Йоанис Виларас** (1771-1823) – най- яркият писател до Соломос в гръцката литература, твори в периода между Просвещение и Романтизъм, **Аристотелис Валаоритис** (1824-1879) и **Дионисиос Соломос** (1798-1857). Последните двама са представители на романтичното течение в Гърция, като Д. Соломос е най-известният гръцки поет романтик. **Александрос Рангавис** (1809-1892) пък поставя началото на историческия роман, който е жанр, характерен за Романтизма. Различното в сравнение с другите балкански народи е проблемът с двуезичието, който и в наши дни има своите проявявания.

Когато говорим за **Сърбия** през първата половина на XIX век, трябва да имаме предвид, че тя не е единна, продължава разсъжденията си Екрем Чабей. Става въпрос затова, че имаме Сърбия с център Белград в Османската империя и „Сърбия” в Южна Унгария, т.е. днешна Войводина. Това са група сърби, които се преселват от Косово под предводителството на патриарх Арсений III Чарноевич. Там се извършва процес адекватен на Европейското просвещение, идеологът на който е **Доситей Обрадович** (1744-1811). Основните идеи на Просвещението са свързани с образоването на даден народ. За да може обаче да се образова, този народ трябва да има свой език. Този проблем е общ,

както видяхме дотук, за всички балкански държави. Д. Обрадович предлага да се създаде нов национален език, който да се базира на руската редакция на стария църковнославянски език, и който да измести сръбският език. Защо се прави този завой към руската култура? За да се преустанови влиянието на Хабсбургската империя. В Сърбия, която е в пределите на Османската империя обаче, **Вук Караджич** (1787-1864) се противопоставя на езиковата концепция на Доситей Обрадович, като създава своя собствена. Тя от своя страна се базира на издигането на фолклора (устната народна култура) в култ. През 1832 год. В. Караджич издава във Виена два тома „Сръбски народни песни”, благодарение на които сърбите стават известни в Европа. Той възприема концепцията на Йохан Готфрид фон Хердер за природната поезия (устното творчество), противопоставяща се на отровния дух на цивилизацията. Оттук и културният модел, който Вук Караджич предлага е на култура, затворена в националните си стойности. Неговата концепция е тази за културния национализъм, срещу която стои концепцията за културния универсализъм на Доситей Обрадович, т.е. за култура отворена към другите култури и литератури. В крайна сметка побеждава концепцията на В. Караджич, в резултат на което за много дълъг период от време сръбската литература се развива в зоните на фолклора. Това базиране на литературата на фолклора обаче благоприятства навлизането на Романтизма и на сръбска земя. Така се появява сръбският национален епос „Горски венец” на **Петър Петрович Негош** (1813-1851). С творчеството пък на поети като: **Бранко Радичевич** (1824-1853), имитатор на Байрон, и лирикът **Йован Иванович-Змай** (1833-1904), Романтизмът в Сърбия се разпростира

много повече, отколкото на запад, нещо което видяхме в цяла Югоизточна Европа. Сръбското средновековие и борбата срещу турците се възпяват от **Джура Якшич** (1832-1878). Политическите борби на сръбските романтици намират израз в дружеството „Омладина” (Младост) в периода 1866-1872 год.

Най-цялостни произведения дава Романтизмът в **Хърватия**. Той навлиза там преди да се разпространи в Сърбия, поради чисто географски причини. През този период в Хърватия е на мода идеята за Велика Илирия, чиито създател е **Людевит Гай** (1809-1872). Велика Илирия представлява културно и политическо обединение на всички южнославянски народи, в това число и българския. На поетите романтици в тази балканска държава влияние оказват: народната поезия, съживена от Вук Караджич, германският, полският и чешкият романтизъм. Видни представители на Хърватския романтизъм са: **Станко Враз** (1810-1851), който по произход е словенец, запален е по народната поезия и събира песни от своята родина Словения. Той, както всички романтици, се вдъхновява от Ориента. **Иван Мажуранич** (1814-1890) епически поет, който представя един епизод от дългия конфликт на християнските народи с османските завоеватели в произведението си „*Смъртта на Смаил ага Ченгич*” и дописва „*Осман*” на Иван Гундулич. Хърватският романтизъм достига своя връх с лирическият поет **Петър Прерадович** (1818-1872), при който света на западната култура се обединява с националния славянски мистицизъм. Освен върху литературата, романтичното течение оказва влияние и върху други сфери на живота тук. Става въпрос за политическото движение „Илиризъм”, което вече споменахме. Неговият създател Людевит Гай реформира в периода 1830-1835 год. латинското

писмо на хърватите. По това той прилича на Вук Караджич, който създава новият сръбски език. И в сферата на науката романтичното движение дава богати плодове. Като историк се отличава **Иван Кукулевич** (1816-1889), а през 1867 год. в Загреб се основава Югославската академия на науките.

Романтичното движение при **словенците** в много отношения върви заедно с това на хърватите, казва Е. Чабей, с които ги свързват една и съща вяра и една и съща азбука – латинската. От друга страна в резултат на географската близост с Италия и Австрия и дългият политически живот на Словения, словенската литература е насочена към запад много повече, отколкото останалите литератури в Югоизточна Европа. Това нещо се забелязва при първия словенски романтик **Франце Прешерн** (1800-1849), най-големият лирик сред южните славяни. Конфликтът между идеал и действителност, между сън и живот намира при този поет истински художествен израз. Разказвачът **Йосип Юрчич** (1844-1881) в своите трудове се опира на Уолтър Скот, както и много други, които споменахме по-горе. Следи от Байрон откриваме у модерния лирик **Отон Жупанчич** (1878-1949). Като представител на романтичния национализъм трябва да се спомене и **Йован Весел Косески**. Освен това Словенският романтизъм създава велико дело и в сферата на науката. Нека да споменем **Йерней Копитар** (1780-1844), който е един от основателите на славистичните изследвания и освен това кодифицира словенския език със своите граматика.

Идеите за свобода, които идват с Френската революция и войните на Наполеон, и се разпростират из цяла Европа през XIX век, стигат и до Албания, този отдалечен край на Югоизточна

Европа. И тук се създава едно ново поколение на поети и писатели, което след векове на апатия, под натиска на романтичното движение, създава националната литература. Върху плещите на това поколение, както стана дума по-горе, пада и тежестта на поета и на патриота, който да обяви идеята за национална свобода и със своите произведения да се превърне в учител на народа. Целите пред албанския народ са: създаване на единна азбука и оттам на единен литературен език, на базата, на който да се формира националната литература, и изграждане на единна държава. Вижда се ясно, че целите на албанците напълно съвпадат с целите на останалите балкански народи, заключава Е. Чабей. Това съчетание между литературно и национално се открива във фигурите на двама мъже през разглеждания период: **Йероним де Рада** в Италия и **Наим Фрашери** в Албания. За първия говорихме вече, така че сега ще се спрем на Н. Фрашери.

За Наим Фрашери (1846-1900) могат да се кажат изключително много неща. Ние обаче ще се опитаме да представим най-важното, като се опираме на казаното от Е. Чабей за него. Той не се отличава по нищо от останалите поети романтици на Балканите. В смисъл такъв, че преди всичко е възпитател и патриот, и чак тогава поет. Художествените идеали са принесени в жертва в името на национално-политическата борба. Това е съвсем естествено като се има предвид в какво състояние се намират балканските народи, в това число и албанският. За другите вече говорихме, сега накратко ще опишем ситуацията в албанските земи. Сведения за това ни дава отново Е. Чабей. През 1853 год. в Османската империя се извършват реформи, които обхващат всички сфери на живота. Става въпрос за прочутите реформи на

Танзимата. Тези реформи, разбира се, рефлектират и върху албанците, които заемат различни постове в империята. Те започват да се осъзнават като отделна нация, като отделен народ и с гордост заявяват, че не са нито гърци, нито българи. Започват да се изтъкват с езика си, който не е нито романски, нито гръцки, нито славянски и да пишат на него след един много дълъг период от време. Доказателство за това е издаването на първия албански буквар, който е дело на Наум Векилхарджи, през 1844 год. Към чувството, че са отделна нация, се прибавя и това на албанско единство. Албанските колонии, пръснати из Италия, Гърция, България, Румъния, Турция и Египет, осъществяват връзки помежду си, които в много отношения са по-силни от тези в днешно време, и се превръщат в центрове на националното дело. Вестниците, календарите и учебниците, които всяка една от тези колонии издава, се получават и от другите, и стигат и до самата Албания. Навсякъде се основават патриотически дружества, които подпомагат работата в областта на езика. Това е средата, в която израства Наим Фрашери. За разлика от брат си Абдюл, който организира и застава начело на Призренската лига в Албания (1878-1881), и другия Сами, който е учен и писател в турските интелектуални среди. Наим Фрашери е много начетена за времето си личност, знае гръцки, турски, персийски, латински, френски, италиански. Художественото му творчество включва: стихотворения на персийски език под заглавието „*Мечтания*“; „*Четири сезона на годината*“ - алегорична новела на турски език, която е и единственият пример за проза в творчеството му; „*Любов*“ - поетичен цикъл на гръцки език; „*Албания*“ - малка поема на албански език, това е и първото му произведение на роден език,

следват поемите: „*Кербала*” и „*История на Скендербег*”. Към това се прибавят и множеството учебници, в които има дялове: за четене и писане с географско съдържание и инструкции, приказки за животни и други приказки в стихове и проза. Освен всичко друго, Н. Фрашери внася в албанския език цяла поредица от думи, главно от сферата на културата, които се използват и в днешно време.

По-горе споменахме, че Наим Фрашери не се различава по нищо от балканските поети романтици. Това е самата истина, но тук трябва да добавим, че както всички балкански поети романтици, така и той, все пак имат допирни точки със събратята си от Западна Европа. Става въпрос за бягството в историята. Този талант го притежава и самият той, но го използва с етическа образователна цел. Историята, особено тази на собствения народ, дава на поета материал, който той използва, за да повлияе на живите. Това ни помага да си обясним, казва Екрем Чабей, защо Наим Фрашери посвещава цяла поема на националния герой на Албания – Георги Кастриоти Скендербег, макар че тя не се превръща в национална епопея. Причините за това са следните: 1. Н. Фрашери не притежава дарбата, необходима за написването на епопея. 2. В поемата се усеща влиянието на персийската поезия. 3. Образът на Скендербег не може да остане жив по време на турското робство, както този на Крали Марко сред сърбите. Освен отдалечаването в историята, той, като всички романтици, е и религиозна натура. Мистичната любов, която изпитва към исляма прилича на любовта, която изпитват романтиците на запад към католицизма. Както е известно, поетът принадлежи към ислямската секта на бекташиите. Така че религиозното чувство за принадлежност към исляма също се усеща в произведенията му, като например в гореспоменатото „*Кербала*”.

Тази поема получава заглавието си от битката при град Кербала (днес в Ирак) през 680 год. след Христа и възпява борбите между арабите след смъртта на Пророка. Тези борби се водят за това кой да го наследи.

Другото нещо, което е характерно за романтиците и за Н. Фрашери, е възприемането на Ориента като място на болката. Разликата обаче е, че той не гледа на Изтока като на чуждо място, изпълнено с екзотична магия, която да те вдъхнови за нови произведения и да заглуши поне за малко болката ти. Това е неговата родина, земята от която той черпи сили, за да живее, той не може да избяга от нея, трябва да е там, за да изпълни мисията си на борец, учител, патриот, държавник дори. Той трябва да е там, за да усеща болката, а не да я забравя.

От всичко, което беше казано дотук, обобщава Е. Чабей, може да се каже, че наред със западните влияния, у Наим Фрашери се преплита ориенталският му светоглед на мюсюлманин, което от своя страна произтича от разположението на Албания на границата между Изтока и Запада. Можем да кажем освен това, че е сложна натура, изградена от множество преплитани се пластове, сред които се забелязват: френската литература, гръцката литература, персийската поезия и ориенталската култура със своя фатализъм и господстващото религиозно чувство.

Наим Фрашери, заедно със своите братя, е централна фигура по време на Възраждането. Макар че, когато говорихме за Йероним де Рада казахме, че той е обявен за „патриарх на албанската литература”, той е представител на арбрешката литература, която остава малко позната за албанците, поради архаичния език. Така мисията на родоначалник на новата албанска литература

принадлежи на поета Наим Фрашери. Това е най-големият албански поет романтик.

В историята на албанологията Екрем Чабей е първият албански учен, който има много широко влияние и сътрудничество в посока отвътре-навън, т.е. от Албания към света. В същото време е и най-известният албански езиковед в тази насока, т.е. в съвместната му дейност с най-сериозните и най-уважаваните органи и научни институции в Европа в периода 1934-1980 год. Това е много положителен показател за творческата жизненост на този албански учен, за силата и мисловната плодовитост на един учен от международен калибър. Както споменахме вече в увода, Е. Чабей има половинвековна научна дейност, която е пръсната сред списания, бюлетини и анали на различни конгреси, форуми и симпозиуми. За него са написани безброй статии, рецензии и т.н. в Албания и чужбина от различни академични светила. Отзвукът от трудовете на Екрем Чабей трябва да се разглежда от две страни: **1.** От гледна точка на неговото активно присъствие в чуждите индоевропейски, балкански, романски, славянски, елинистични и турколожки издания. **2.** Във връзка с голямото уважение, изключително позитивните оценки, благоприятните мнения на редица от най-влиятелните европейски, американски и азиатски езиковеди за трудовете му. За признанието и популяризирането на отзвукът от трудовете на Е. Чабей особено много допринасят неговите публикации на чужди езици, направени в Тирана от Академията на науките, Държавния университет, Института по езикознание и литература и Института за народна култура. Става дума за преводите на френски език, направени от Сеит Мансаку, на безценните трудове „Етимологични проучвания в областта на

албанския език” (I, II, III); за изданията на немски език към “Studia Albanica”, направени от самия автор за резюмета на френски език, преведени от Коле Лука; за езиковедски публикации, почти брой след брой, в “Бюлетин на обществените науки” на Научния институт и особено публикациите на докладите на чужди езици от научни прояви с особена важност, организирани в Тирана. Става дума за Първата и втората конференция по албаноология, Първия форум за илирийски изследвания, Конференцията по етнография и др. Важна роля в този световен отзвук изиграва и списанието, което се издава в Тирана на девет чужди езика.

Друго доказателство за таланта на албанския езиковед са двете рецензии, които най-големият албаноолог по онова време Норберт Йокл пише върху докторската му теза „*Итало-албански изследвания*”. Освен тях, в рамките на шест години (1934-1940 г.), Н. Йокъл лицензира още десет заглавия на други изследвания на своя бивш студент. Това е много показателно за уважението, което изпитва Норберт Йокъл към Екрем Чабей, още в първите му стъпки в областта на езиковите изследвания. Той големият учен, който не ти прощава и една запетая в своите пронизателни и безкомпромисни критики, на Е. Чабей гледа като на бъдещ албански учен.

Много са определенията и дефинициите, които получава албанският езиковед от своите колеги по цял свят. Да, това вече го казахме, дори няколко пъти. В увода посочихме едно от тях, но сега, когато завършваме, ни се иска да споменем и останалите, защото няма по-достоеен завършек от този за един такъв учен. „Най-големият албаноолог в наши дни”, „Патриархът на нашия език”, „Колос с всестранна научна компетенция” (Идриз Айети); „Колос

на науката”, „Културата на албаноологията”, „Най-големият албански албаноолог и балканолог, една от най-будните фигури на езикознанието на Балканите”, „Мислител от типа на Роман Якобсон”, „Голям хуманист” (Реджеп Исмайли); „Баща на албаноологията” (Ремзи Несими); „Живата легенда на албанската култура”, „Най-будният албанист на нашето време” (Кемал Мурати); „Нестор на албанското езикознание” (Мурат Бляку); „Основоположник на албанското езикознание” (Ахмет Келменди); „Езиковед с международна слава”, „Учен дълбоко ангажиран като човек и хуманист” (Итало Константа Фортино); „Най-будният представител на албанското съвременно езикознание” (Франческо Алтимари).

Библиография:

1. Qosja, R. *Ekrem Çabej*. Prishtinë, 2003, стр. 43-89, 111-129, 153-161.
2. Baliu, B. *Bibliografi e studimit të veprës së Çabejt në Kosovë 1952-2002*. Prishtinë: Focus, 2006, стр. 9-15, 61, 64, 65.
3. Demiraj, Sh. *Ekrem Çabej*. Tiranë: 8 Nëntori, 1990, стр. 140-154, 167-220, 232-237, 246-247, 250-252.
4. Çabej, E. *Shqiptarët midis Perëndimit dhe Lindjes*. Tiranë: MÇM, 1994, стр. 69-113.
5. Çabej, E. *Studime etimologjike në fushë të shqipes*. I-VI. Prishtinë: Rilindja, 1976.
6. Çabej, E. *Studime etimologjike në fushë të shqipes*. II. A-B. Tiranë, 1976.
7. Demiraj, Sh. *Prejardhja e shqiptarëve nën dritën e dëshmive të gjuhës shqipe*. Tiranë: Shkenca, 1999.
8. Алексова, В. *Румънска диалектология*. София, 2004, стр.92, 103, 114.
9. Станчева, Румяна. *Танцът в балканските литератури*. София, 2004, стр.24, 30, 31, 33.